

SCIENCE
PROBLEMS.UZ

ISSN: 2181-1342 (ONLINE)

№ 1 (4) 2022

ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ
ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES
AND SOCIAL SCIENCES

ЭЛЕКТРОН ЖУРНАЛ

ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ

ELECTRONIC JOURNAL

**ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ ДОЛЗАРЬ МУАММОЛАРИ
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES.**

-2022. -№ 1(4). DOI: <https://doi.org/10.47390/B1342142022>

БОШ МУҲАРРИР:

Исанова Феруза Тулқиновна

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

ТАРИХ ФАНЛАРИ:

Юлдашев Анвар Эргашевич – тарих фанлари доктори, сиёсий фанлар номзоди, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Мавланов Уктам Махмасабирович – тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Хазраткулов Абдор – тарих фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети.

ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ:

Карлибаева Рая Хожабаевна – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Худойкулов Садирдин Каримович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Азизов Шерзод Ўктамович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Божхона институти;

Холов Актам Хатамович – иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Шадиева Дилдора Хамидовна – иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент в.б, Тошкент молия институти;

Шакарров Қулмат Аширович – иқтисодиёт фанлари номзоди, доцент, Тошкент ахборот технологиялари университети.

ФАЛСАФА ФАНЛАРИ:

Назаров Насриддин Атақулович – фалсафа фанлари доктори, сиёсий фанлар доктори, профессор, Тошкент архитектура қурилиш институти;

Ҳакимов Назар Ҳакимович – фалсафа фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Яхшиликков Жўрабой – фалсафа фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат университети;

Ғайбуллаев Отабек Мухаммадиевич – фалсафа фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат чет тиллар институти;

Ҳошимхонов Мўмин – фалсафа фанлари доктори, доцент, Жиззах педагогика институти;

Носирходжаева Гулнора Абдукаххаровна – фалсафа фанлари номзоди, доцент, Тошкент давлат юридик университети.

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Ахмедов Ойбек Сапорбаевич – филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети;

Кўчимов Шухрат Норқизилович – филология фанлари доктори, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Салахутдинова Мушарраф Исамутдиновна – филология фанлари номзоди, доцент, Самарқанд давлат университети;

Кучкаров Раҳман Урманович – филология фанлари номзоди, доцент в/б, Тошкент давлат юридик университети;

Юнусов Мансур Абдуллаевич – филология фанлари номзоди, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Саидов Улугбек Арипович – филология фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси.

ЮРИДИК ФАНЛАР:

Ахмедшаева Мавлюда Ахатовна – юридик фанлар доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Мухитдинова Фирюза Абдурашидовна – юридик фанлар доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Эсанова Замира Нормуратовна – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган юрист, Тошкент давлат юридик университети;

Зулфикооров Шерзод Хуррамович – юридик фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси Ҳарбий-техник институти;

Хайитов Хушвақт Сапарбаевич – юридик фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Асадов Шавкат Ғайбуллаевич – юридик фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Сайдуллаев Шахзод Алиханович – юридик фанлар номзоди, профессор, Тошкент давлат юридик университети.

ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ:

Хашимова Дильдархон Уринбоевна – педагогика фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Ибрагимова Гулнора Хавазматовна – педагогика фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Закирова Феруза Махмудовна – педагогика фанлари доктори, Тошкент ахборот технологиялари университети хузуридаги педагогик кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тармоқ маркази;

Тайланова Шохид Зайниевна – педагогика фанлари доктори, доцент.

ПСИХОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Ҳайитов Ойбек Эшбоевич – психология фанлари номзоди, доцент, Жисмоний тарбия ва спорт бўйича мутахассисларни илмий-методик таъминлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш маркази;

Қодиров Обид Сафарович – психология фанлари доктори (PhD), Самарканд вилоят ИИБ Тиббиёт бўлими психологик хизмат бошлиғи.

СОЦИОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Сейтов Азамат Пўлатович – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон миллий университети.

“Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари” электрон журнали 1368-сонли гувоҳнома билан давлат рўйхатига олинган.

Муассис: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” масъулияти чекланган жамияти.

Crossref DOI префекси: 10.47390. Ҳар бир журнал сони ва ундаги мақолаларга индивидуал DOI рақами берилди.

Таҳририят манзили:

100070. Тошкент шаҳри, Яккасарой тумани, Кичик Бешёғоч кўчаси, 70/10-уй.
Электрон манзил:

scienceproblems.uz@gmail.com

Боғланиш учун телефонлар:

(99) 602-09-84 (telegram); (94) 423-12-98

МУНДАРИЖА

ТАРИХ ФАНЛАРИ

Murodov Halim Salimovich

MUSTAQILLIKNING DASTLABKI YILLARIDA O‘ZBEKISTONDA
XALQARO TURIZMNING RIVOJLANISHI VA UNING ME‘YORIY-HUQUQIY
ASOSLARI 6-18

ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ

Aktamov Bobirjon Mardon o‘g‘li

BAHOLASH FAOLIYATINI DAVLAT TOMONIDAN
TARTIBGA SOLISHNING MILLIY VA XORIJ AMALIYOTLARI
XUSUSIYATLARI 19-28

Shaislamova Nargiza Kabilovna

TADBIRKORLIK FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA LOYIHA RISKLARINI
SAMARALI BOSHQARISH 29-38

Асамходжаева Шоира Шукуруллаевна

ИНСОН КАПИТАЛИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ИСЛОМ СУҒУРТА
ТИЗИМИНИ АМАЛГА ОШИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ 39-45

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

Ахматова Интизора Хасан қизи

ЖОНДОР ТУМАНИ ТОПОНИМЛАРИ СЕМАНТИКАСИ 46-51

Ташметова Азиза Сагдуллаевна

ХОҲИШ – ИСТАК КАТЕГОРИЯСИНING ГРАММАТИК ВА ЛЕКСИК
ВОСИТАЛАР ЁРДАМИДА ИФОДАЛАНИШИ 52-57

ПЕДАГОГИКА ВА ПСИХОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

Xalilov Xurshidbek Baxtiyorovich

FANLARARO BOG‘LIKLAR ASOSIDA GEOGRAFIYA FANIDAN
O‘QUVCHILARDA KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISH
METODIKASI (5-SINF “TABIIY GEOGRAFIYA BOSHLANG‘ICH KURSI”26-§
AMALIY MASHG‘ULOT MISOLIDA)..... 58-64

Жумабоев Наби Пардабоевич

ШАРҚ МИНИАТЮРА САНЪАТИНИНГ ЭСТЕТИК ТАРБИЯДАГИ
ЎРНИ 65-71

Nabiyeva Odina Rafikjonovna

REPRODUKTIV YOSHDA GI AYOLLARDA RO'Y BERADIGAN TUG'RUQ
PSIXOZLARINI OLDINI OLISH VA AYOLLARNI RUHIY SALOMATLIGINI
MUSTANKAMLASH 72-79

САНЪАТШУНОСЛИК ФАНЛАРИ

Сафаров Зарифжон Қўйлиевич, Файзуллаева Хуршида Қўйлиевна
“КАТТА АШУЛА” ЖАНРИНИНГ ЎЗБЕК ҚЎШИҚЧИЛИК САНЪАТИ
РИВОЖИДАГИ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ 80-85

СОЦИОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

Маврулова Нилуфар Абдухалиловна
ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА В ОБЛАСТИ СОЦИАЛЬНОГО
БЛАГОПОЛУЧИЯ 86-93

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2022. -№ 1(4).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Тарих фанлари

**MUSTAQILLIKNING DASTLABKI YILLARIDA O‘ZBEKISTONDA
XALQARO TURIZMNING RIVOJLANISHI VA UNING ME‘YORIY-
HUQUQIY ASOSLARI**

Murodov Halim Salimovich

Buxoro davlat universiteti “Buxoro tarixi” kafedrası tayanch doktoranti

**РАЗВИТИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ТУРИЗМА В УЗБЕКИСТАНЕ В
ПЕРВЫЕ ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ И ЕГО НОРМАТИВНО-
ПРАВОВАЯ БАЗА**

Муродов Халим Салимович

Бухарский государственный университет, базовый докторант кафедры «История Бухары»

**THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL TOURISM IN UZBEKISTAN
IN THE FIRST YEARS OF INDEPENDENCE AND ITS REGULATORY
FRAMEWORK**

Murodov Halim

Bukhara State University, Basic doctoral student of the Department "History of Bukhara"

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Murodov H.S. Mustaqillikning dastlabki yillarida O‘zbekistonda xalqaro turizmning rivojlanishi va uning me‘yoriy-huquqiy asoslari // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2022. – № 1 (4). – В. 6–18. <https://doi.org/10.47390/B1342142022N1>

Аннотатсия. Мақоллада О‘zbekistonning mustaqil davlat sifatida xalqaro turizmni rivojlantirish maqsadida jahon standartlariga javob beradigan turizm industriyasi va infratuzilmasini barpo etishi, tizimda yangi tartib – qoidalar ishlab chiqishi hamda “O‘zbekturizm” milliy kompaniyasini tashkil etilishi, xorijiy fuqarolarning respublikaga kirish, chiqish, bo‘lish qoidalari ishlab chiqilishi, sohada xususiylashtirishning amalga oshirilishi, xorijiy investorlarning jalb etilishi va ularga berilgan imtiyozlar, Buyuk Ipak yo‘lini qayta tiklashda O‘zbekistonning

ishtiroki kabi masalalar atroflicha o`rganilgan. Jumladan respublikada xalqaro turizmni rivojlantirish borasidagi “Meros” dasturi amalga oshirilishi, “Turizm to`g`risida”gi qonun va unda xalqaro turizmning davlat e`tiboridagi asosiy yo`nalish ekanligi borasidagi jihatlar atroflicha tahlil etiladi. Ilmiy kuzatishlar natijasida soha rivoji bilan bog`liq xulosa va takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: “O`zbekturizm”, Buyuk Ipak yo`li, xalqaro turizm, Buxoro, imtiyoz, vakolatxona, viza, “Inpro”, konvertatsiya.

Аннотация. В целях развития международного туризма Узбекистан как независимое государство должен построить индустрию туризма и инфраструктуру мирового уровня, разработать новые правила и положения в системе и создать национальную компанию «Узбектуризм». подробно изучено участие, осуществление приватизации в отрасли, привлечение и льготы иностранных инвесторов, участие Узбекистана в реконструкции Великого Шелкового пути. В частности, подробный анализ реализации программы «Наследие» по развитию международного туризма в стране, Закона «О туризме» и то, что международный туризм является ключевым направлением государственного внимания. В результате научных наблюдений даны выводы и рекомендации, связанные с развитием отрасли.

Ключевые слова: «Узбектуризм», Великий шелковый путь, международный туризм, Бухара, привилегия, представительство, виза, «Инпро», конверсия.

Abstract. In order to develop international tourism, Uzbekistan, as an independent state, must build a world-class tourism industry and infrastructure, develop new rules and regulations in the system, and create a national company "Uzbektourism" participation, implementation of privatization in the industry, attraction and benefits of foreign investors, participation of Uzbekistan in the reconstruction of the Great Silk Road are studied in detail. In particular, a detailed analysis of the implementation of the "Heritage" program for the development of international tourism in the country, the Law "On Tourism" and the fact that international tourism is a key area of state attention. As a result of scientific observations, conclusions and recommendations related to the development of the industry are given.

Key words: "Uzbektourism", the Great Silk Road, international tourism, Bukhara, privilege, representation, visa, "Inpro", conversion.

DOI: 10.47390/B1342142022N1

O`zbekistonni rivojlangan xalqaro turizm industriyasiga tezroq integratsiyalashuvini amalga oshirish, milliy turizm mahsulotlariga jahon sayyohlik tashkilotlari e`tiborini qaratish, turizmning barcha turlarini rivojlantirishning imkoniyatlaridan samarali foydalanish hamda ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi muammolarni hal etishdagi ahamiyatini kuchaytirish, turizmni davlatga valyuta olib keladigan iqtisodiyotning strategik sohasiga aylantirish maqsadida O`zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti I.Karimov tomonidan 1992 yil 27 iyulda “O`zbekturizm” milliy kompaniyasini tashkil qilish to`g`risida”gi farmoni qabul qilingan[1;B.2.]. PF-447-son farmoni xalqaro standartlarga mos milliy sayyohlik

tizimini yaratish, turizm industriyasi infratuzilmasini rivojlantirish, jahon turizm bozoriga chiqish, sohani boshqarishni takomillashtirish hamda iqtisodiy samaradorligini oshirish kabi vazifalarni belgilab berdi [2]. 1993 – 1994 yillardagi qabul qilingan “O‘zbekturizm” MK Ustavida [3], Vazirlar Mahkamasining 459-son qarorida [4] hamda 1993 yil 3 iyundagi “O‘zbekiston Respublikasida xalqaro turizmning zamonaviy infrastrukturasi yaratish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Vazirlar Mahkamasi qarori iqtisodiyotning yuqori samarador va xarajatlarni qoplaydigan sohasi bo‘lgan turizmning rivojlanishi uchun huquqiy, tashkiliy, iqtisodiy va moddiy-texnik chora-tadbirlarni amalga oshirishga yo‘l ochdi [5; B.158.]. Xalqaro turizm bozorida milliy turizm salohiyatini keng targ‘ib qilish va turizm sohasining yetakchi markazlari bo‘lgan Buxoro, Samarqand, Xiva, Toshkent kabi hududlarga chet el mashhur turistik brend kompaniyalar hamda chet el investorlarini jalb etish maqsadida 1994-yil 9-sentabrda Vazirlar Mahkamasining 459-son qarori qabul qilinib, unga ko‘ra Jahon sayyohlik tashkiloti (JST) va “O‘zbekturizm” Milliy kompaniyasining 1994-yil 3-6-oktabr kunlari Toshkent va Samarqand shaharlarida JSTning “Ipak yo‘li” xalqaro majlisini o‘tkazish to‘g‘risidagi taklifi qabul qilindi [6].

JST (Jahon sayyohlik tashkiloti) seminarlarida O‘zbekistonning xalqaro turizm biznesi sohasidagi manfaatlarini ifodalovchi “O‘zbekturizm” MK 1994 yil Toshkentda BMT va YUNESKO shafeligida “Ipak yo‘li” Jahon sayyohlik tashkilotining xalqaro seminarini tashkil etdi. Registon maydonida bo‘lib o‘tgan yig‘ilishda “Ipak yo‘li” xalqaro loyihasini rivojlantirishda ishtirok etuvchi davlatlar “Ipak yo‘lida turizm: Samarqand Deklaratsiyasi”sini qabul qildi. 1995-yil oktabr oyida Toshkentda JST seminarining mantiqiy davomi sifatida “Ipak yo‘li bo‘ylab turizm” Birinchi xalqaro sayyohlik yarmarkasi bo‘lib o‘tdi. Unda 33 davlatdan 100 dan ortiq firmalar, Ipak yo‘lida joylashgan davlatlarning milliy turizm tashkilot larining rasmiy delegatsiyalari ishtirok etdi [7;B.2.].

Sayyohlik industriyasining zamonaviy rivojlangan xalqaro turizm bilan globallashtirishni tezlashtirish uchun jadal islohotlar davri ya‘ni xususiylashtirish boshlandi. 1994 yilda ishlab chiqilgan “Turistik korxonalarini xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish dasturi” chuqur tizimli - institutsional o'zgarishlarni amalga oshirishda juda katta ahamiyat kasb etdi. 1994—1995 yillar mobaynida «O'zbekturizm» Milliy kompaniyasining 87,8% turistik obyektlari davlat tasarrufidan chiqarilib, xususiylashtirildi. Natijada turizm sohasida olinayotgan daromadlarning keskin o'sishiga erishildi: 1993 yilda 11,3 million so‘m miqdorida daromad olinib, bundan 2,1 million so‘m foyda ko‘rilgan bo‘lsa, 1994 yilda 221,3 million so‘m daromad olingan va bundan 110,6 million so‘m foyda olingan. Kiritilgan o'zgarishlar turizmni qabul qilish shaklini jadallik bilan rivojlantirdi. 1993 yildan 1995 yilgacha chet ellik

turistlarni qabul qilish 43 mingdan 92 minggacha ko'paydi. Turizmdan tushgan chet el valyutasi miqdori 34,4 mln. AQSH dollaridan 101,2 mln. AQSH dollarigacha ko'paydi. 1995 yilda jami tushgan daromadning turizm sohasidagi ulushi mamlakat yalpi ichki mahsulotida 9% ni tashkil etdi, valyuta tushumi 67%ni tashkil etgan [8; B.6]. Ushbu jarayonda O'zbekiston hukumati qayta tiklanayotgan xalqaro turizm yo'nalishi – Buyuk Ipak yo'li ahamiyatini, ayniqsa uning milliy turizm sohasini rivojlantirishdagi muhim rolini anglab, 1995-yil 2-iyunda “Buyuk Ipak yo'lini qayta tiklashda O'zbekiston respublikasining ishtirokini avj oldirish va respublikada xalqaro turizmni rivojlantirish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risida” PF-1162-son farmoni qabul qilindi[9]. Unga ko'ra sohaning quyidagicha strategik vazifalari belgilandi:

Birinchidan, Buyuk Ipak yo'lidagi Samarqand, Buxoro, Xiva va Toshkentda xalqaro turizm bo'yicha maxsus ochiq iqtisodiy zonalar barpo etish hamda ushbu shaharlardagi aeroportlar va temir yo'l vokzallarida xorijiy sayyohlar uchun bojxona tartiblarining xalqaro standartlarga mos soddalashtirilgan tartibi;

Ikkinchidan, Samarqand, Buxoro, Xiva va Toshkentda yangi tashkil etiladigan sayyohlik tashkilotlari dastlabki foydani olgunga qadar uch yil mobaynida barcha turdagi soliqlardan ozod qilinishi, shuningdek, mazkur tashkilotlar va firmalar foyda (daromad) olgan birinchi yili foyda (daromad) solig'ining 50 foizini, ikkinchi yili — 75 foizini, uchinchi yildan boshlab — 100 foizini to'lashi;

Uchinchidan, chet ellik investorlarga turizm yo'nalishida qo'shma korxonalar tashkil etgan uchun avvalgi imtiyozlarga qo'shimcha ravishda, olib chiqib ketiladigan foydadan 5 yil muddatgacha soliq undirilmasligi;

To'rtinchidan, ikki oy muddatda xorijiy sayyohlar uchun qonun bilan taqiqlangan obyektlardan tashqari respublikaning butun hududida amal qiluvchi yagona turistik vizani o'rnatish, turizm industriyasi va infrastrukturasi rivojlantirishga hissa qo'shadigan tadbirkorlarga besh yillik kreditlar berish, “O'zsayohatinvestbank”ni tashkil etish;

Beshinchidan, turizmda islohotlarni chuqurlashtirish, jahon standartlari miqyosidagi kichik va o'rta mehmonxonalar, motellar va kempinglar tarmog'i shakllantirilishini, tarixiy-madaniy meros keng ko'lamda targ'ib qilish, ilmiy-texnikaviy va investitsiya siyosatini hamda turizmda uzviy kadrlar siyosatini amalga oshirish uchun Vazirlar Mahkamasi huzurida turizm bo'yicha Idoralararo kengash tuzish;

Oltinchidan, qadimiy shaharlardagi yodgorliklarni asrash va foydalanish bo'yicha “Meros” dasturini ishlab chiqish hamda xalqaro turizmni rivojlantirish bo'yicha muammolarni joyida bartaraf etilishi uchun shaxsiy javobgarlik “O'zbekturizm”, “O'zbekiston havo yo'llari”, “O'zbekiston temir yo'llari” kompaniyalarining, Ichki ishlar vazirligining, Tashqi ishlar vazirligining, chegara va

bojxona xizmatlarining rahbarlari zimmasiga yuklatilishi kabi milliy turizm industriyasi va infratuzilmasi rivoji uchun xizmat qiladigan vazifalar shular jumlasidandir.

Ushbu PF-1162-son farmoni ijrosini ta'minlash va bu soha infratuzilmasini yanada zamonaviylashtirish maqsadida 1995-yil 3-iyunda Vazirlar Mahkamasining 210-son qarori qabul qilinib, unga binoan turizmni rivojlantirish bo'yicha idoralararo Kengash va xalqaro turizm bo'yicha maxsus ochiq iqtisodiy zonalar to'g'risidagi Nizomlarni tasdiqlash, "O'zbekiston havo yo'llari", "O'zbekiston temir yo'llari", Davlat soliq qo'mitasi "O'zbekturizm" milliy kompaniyasi va boshqa tegishli tashkilotlar birgalikda sayyohlarni avia va temir yo'l transporti orqali tashishda imtiyozlar va chegirmalar berish kabi kirish turizmini rivojlanishiga ijobiy ta'sir qiladigan choralar belgilandi.

Shuningdek, Buxoro, Samarqand, Urganch va Toshkent shaharlaridagi aeroport va temir yo'l vokzallarida turistlar uchun zamonaviy maxsus bojxona zonalarini tashkil etish, "O'z avtoyo'l", "O'zavtotrans", "O'zbekturizm", "O'zbeksavdo", "O'zbekbirlashuv", Aloqa vazirligi, Sog'liqni saqlash vazirligi, "O'zdavneftmahsulot", viloyatlar va Toshkent shahar hokimlik lari sayyohlarga xizmat ko'rsatish uchun Toshkent – Samarqand – Buxoro – Urganch – Xiva avtomagistralini obodonlashtirish hamda yo'lbo'yi infratuzilmasi rivojlantirish maqsadida yangi servis xizmatlarini tashkil etish bo'yicha 1995 – 1998-yillarni o'z ichiga olgan kompleks dasturni ishlab chiqish kabi turizmning tashkiliy jihatlariga e'tibor qaratildi.

Bundan tashqari, joylashtirish vositalari va boshqa turistik obyektlar qurilishi bo'yicha xalqaro tenderlar o'tkazish, turistlarga yuqori malakali tibbiy yordam ko'rsatish, turistlarni tibbiy sug'urta qilish bo'yicha takliflar berish, bevosita aviaqatnovlar o'rnatilgan davlatlar va shaharlarda "O'zbekturizm"ning turistik vakolatxonalarini ochish, sayyohlar gavjum boradigan manzillarda amaliy va tasviriy san'at, xalq ijodkorligi buyumlarini markazlari va do'konlarini tashkil etish, malakali kadrlar tayyorlash uchun "Xalqaro turizm" o'quv-ishlab chiqarish markazi, "Ipak yo'li" xalqaro turistik-reklama-axborot nashri chop ettirish kabi vazifalar belgilanishi xususiylashtirish jarayoni jadal ketayotgan milliy turizm sohasining rivoji uchun ayni zarurat edi. PF-1162-son va VM-210-son qarori hayotga tadbiq etilishi bilan dastlab 1995 yil 1 iyuldan O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi davlat hududida kuchga ega bo'lgan yagona turistik viza tartibini o'rnatdi [10; B.74].

Mamlakatda madaniy merosni saqlab qolish, muqaddas qadamjolarini tiklash, nomi unutilayotgan ajdodlarimiz xotirasi hamda merosini abadiylashtirish, obodonlashtirish uchun keng ko'lamda amalga oshirish ishlari boshlandi. Vazirlar Mahkamasining 210-sonli qarorida axborot sohasidagi ishlar alohida qayd etilgan – Kompaniya maxsus xalqaro turistik nashrni chiqarishda ishtirok etishi vazifasi amalga

oshirilib, to'liq-rangli "Ipak yo'li" gazetasi chop etila boshlandi. Shuningdek, xalqaro turizm infratuzilmasini rivojlantirish va "Buyuk ipak yo'li" turistik yo'nalishini rivojlantirish to'g'risidagi Hukumat qaroriga muvofiq, kompaniya London va Berlin shahrida bo'lib o'tadigan yirik xalqaro turizm almashinuv yarmarkalarida ishtirok etish orqali milliy turistik mahsulotlar va loyihalarni xalqaro miqyosda targ'ib qilish faoliyatini olib bordi [11; B.2.]. 1995-2000 yillarda Buyuk Ipak yo'lida joylashgan qadimiy shaharlarda madaniy merosni asrash, tadqiq va tashviq etish, ularning to'liq ro'yxatini tuzish, ilmiy ta'mirlash va usta-kadrlar masalasi, madaniy meros yodgorliklaridan turizmni rivojlantirish uchun yanada samarali foydalanish, zamonaviy turizm infratuzilmasini barpo etish kabi tadbirlarni o'z ichiga olgan "Meros" dasturi 1995 yil avgustda ishlab chiqilib, hayotga tadbiriq etilishi turizmni rivojlantirish yo'lidagi choralardan biri bo'ldi [12; B.6-13]. Yevropa Ittifoqi xalqlari orasida qadimdan taniqli – "Buxoro", "Samarkanda", "Temurlano", "Via della Seta" ("Ipak yo'li") kabi mashhur brendlarning ta'siri kuchli bo'lganligi boisdan, ularning O'zbekistonga qiziqishlari yuqori darajada edi [13; B.152]. Shuningdek, O'zbekistonda katta xalqaro va turistik forumlar, konferensiyalar, shaharlar yubileylari, xalqaro sport musobaqalarini yoki MICE-turizm kabilarni ko'proq va doimiy tashkil etilganda turizmning kengayishiga va rivojlanishiga sezilarli darajada ta'sir qilgan bo'lar edi. Masalan, 1997-yilda Buxoro va Xiva shaharlarinig 2500 yillik yubileylari YUNESKO homiyligida keng targ'ibot asosida o'tkazildi. Bu tadbir natijasida O'zbekiston turizmi katta yutuqqa ya'ni 1997-yilda turistlar soni – qariyb 1 millionga yetib, ko'rsatilgan sayyohlik xizmatlarining hajmi – eksport daromadi esa deyarli 200 million dollarni tashkil etgan. Taqqoslansa, 1996- yilda turistlar tashrifi 173 ming kishini, undan kelgan daromad esa – 15 million dollar bo'lib, bu esa soha rivojlanishida va sayyohlar sonini ko'paytirishda turli xil xalqaro tadbirlar va tashviqotning kuchi qanchalik darajada ahamiyatli ekanligini yaqqol ko'rsatdi [14].

Sayyohlik va u bilan bog'liq tarmoqlardagi amalga oshirilayotgan xususiylashtirish jarayonidagi o'zgarishlar natijasida turistik turlari va tashkilotlarining ko'payishiga, kirish hamda chiqish turizmining o'sishiga, xalqaro sayyohlik aloqalarining kengayishiga pirovard natijada xalqaro va ichki sayyohlar sonining o'sishiga ta'sir qildi. Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish davlat dasturiga muvofiq, chiqarildi va xususiylashtirildi. Ulardan o'ttizta mehmonxona va mehmonxona Kompaniya tizimiga kiruvchi 115 ta turistik obyektning 95 foizdan ortig'i davlat tasarrufidan majmuasi, 11 turistik markaz va kempinglar, 10 ta avtotransport obyekti, qurilish va savdo korxonolari, 6 ta mehmonxona besh-to'rt-uch yulduzli mehmonxonalar talablariga javob beradi. Jumladan 1997 yilda respublikada xalqaro turizm bilan shug'ullanish uchun litsenziya olgan turli mulkchilik shaklidagi 340 dan ortiq turistik korxonalar mavjud bo'lib, shundan 140 tasi Toshkent shahriga

to'g'ri keladi [15; B.1]. Bu davrda kompaniyalar katta qismi turistlarni qabul qilishdan ko'ra xorijga jo'natishga ixtisoslashgan bo'lib, ayniqsa sayyohlik turlaridan shopping-turlar, sayyohlarni dengiz bo'yida dam olishga jo'natish, diniy (ziyosat) turizmi, xorijda o'qish va davolanish kabi xizmat turlari ustunlik qiladi. Elita (madaniy) turizm faol rivojlanmoqda – bu boshqa xalqlar madaniyati va an'analarini o'rganish uchun sayohat qilish demakdir. „O'zbekturizm“ MK sayyohlik korxonalarini faoliyati asosan „O'zbekiston havo yo'llari“ kompaniyasining reyslari bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqada bo'lgan mamlakatlar – Turkiya, Hindiston, Pokiston, Bahrayn, Bangkok, BAA, Malayziya, Germaniya, Angliya, Gretsiya, Isroil, AQSh kabilarning markaziy shaharlarida vakolatxonalar ochish orqali xorijiy turoperatorlar bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqalarni yo'lga qo'yishga muvaffaq bo'ldi [16; B.1].

O'zbekistonning asosiy turistik maskanlari bo'lgan Buxoro va Xiva shaharlaridagi yodgorliklar muhofazasini kuchaytirish, viloyatlarning turistik salohiyatini jahonga namoyish etish, turizm industriyasini va infratuzilmasini zamon talablari darajasiga ko'tarish hamda Buxoro va Xiva shahrining 2500 yilligi munosabati bilan 1996 yil 3 yanvarda 1996-1997 yillarda Buxoroda tashqi va ichki turizmni rivojlantirish dasturi ishlab chiqildi [17; B.33-37]. Dasturga ko'ra, bir qator davlatlar sayyohlari uchun vizasiz kirishni (Malayziya, Indoneziya tajribasi misolida) joriy etish hamda viza rasmiylashtirish vaqtini qisqartirib, viza to'lovi summasini kamaytirish kabilar chora tadbirlar belgilandi. Mazkur imtiyoz va yengilliklar ushbu tadbirlar doirasi bilan cheklandi. Agar bu choralar keyinchalik ham doimiy amaliyotga joriy etilganda turizmda xorijiy sayyohlarni yanda ko'proq jalb etishga omil bo'lardi. Davlat organlari faoliyat samaradorligini oshirish orqali madaniyat, fan va turizm sohasidagi xalqaro aloqalarni kuchaytirishga qaratilgan Vazirlar Mahkamasining 1996-yil 25-sentabrdagi 335-son qarori qabul qilinib, unga ko'ra, Tashqi ishlar vazirligi tarkibida Madaniyat, fan va turizm sohasida xalqaro hamkorlik boshqarmasi tuzilishi, uning faoliyati respublika vazirlik, tashkilotlarning chet davlatlar hamda xalqaro tashkilotlar bilan madaniyat, fan va turizm sohasidagi xalqaro aloqalarini rivojlantirish va muvofiqlashtirish ekanligi belgilandi [18]. „O'zbekturizm“ MK oldiga xalqaro turizmni rivojlantirish uchun jahon standartlariga javob beradigan mehmonxonalarini ko'paytirish va ulardagi servis xizmatini yuqori darajaga ko'tarish, respublikaga turistlar oqimini ko'paytirish va xorijiy investorlarni jalb etish kabi asosiy vazifalar qo'yildi. Targ'ibot-tashviqot ishlari yo'lga qo'yildi. O'zbekistonning sayyohlik salohiyatiga bag'ishlangan ekspozitsiyalar tashkil etildi (O'zbekiston Respublikasi Savdo va ko'rgazmalar agentligida, Shveytsariyaning Altendorf shahrida). Yevropa sayyohlik operatorlari uchun muntazam seminarlar o'tkazish yo'lga qo'yilgan. O'zbekistonning sayyohlik salohiyati haqidagi ma'lumotlar dunyoning eng yirik kataloglariga kiritilgan. „O'zbekturizm“ MK uchun turizm xizmatlari bozorini

diversifikatsiya qilish, an'anaviy xalq bayramlari, turli tarixiy-madaniy tadbirlar, xalqaro kongresslar (ish turizmi), turli sport turlari bo'yicha musobaqalar, ekoturizmni turistik mahsulot sifatida taqdim etish kabilar kun tartibidagi dolzarb vazifalar edi. 1997 yilda "O'zbekturizm" sayyohlik borasida 100 ga yaqin yo'nalishlarni taklif etgan. Tog' turizmi, ovchilik va baliq ovlashni sevuvchilar uchun "O'zmaxsustur" o'z yo'nalishlarini ishlab chiqdi. Sport turlarini 8 ta kompaniya (AST, Yordamchi, Erta, AL-Geo, Pandsher, Asia-Raft, Toshkent turistik va sport klubi, Mountain Club) taklif etadi. "O'zbekturizm" MKning yo'nalish siyosati 1997-1998 yillarda, asosan, quyidagi asosiy yo'nalishlarda yanada rivojlantirish uchun : «Buyuk ipak yo'li» bo'ylab sayyohlik marshrutlari; Amir Temur tavalludining 660 yilligiga bag'ishlangan, temuriylar davri haqida hikoya qiluvchi marshrutlar; O'zbekistonda yashovchi xalqlarning etnografiyasi, madaniyati va urf-odatlarini haqida hikoya qiluvchi marshrutlar ishlab chiqildi. Mehmonxona xizmati borasida Kompaniya tomonidan sohaga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, xizmat ko'rsatishni yaxshilash bo'yicha muvaffaqiyatli ishlar olib borildi. O'zbekiston turizm bozorida "Meridian", "Intercontinental", "Holiday Inn" kabi xalqaro kompaniya va firmalar mustahkam o'rin egallamoqda. Muvaffaqiyatli amalga oshirilgan qator loyihalarni bu: "Hotel Uzbekistan" O'zbekiston-Malayziya qo'shma korxonasini tashkil etish, "La-Meridian-Tashkent" mehmonxona majmuasini to'liq mulkka sotish hamda Germaniyaning "Inpro" kompaniyasi tomonidan rekonstruksiya nihoyasiga yetkazilgan "Shodlik Palace" mehmonxonasi foydalanishga topshirildi. "Shodlik Palace"– mehmonxona boshqaruvi Germaniyaning Fon Kuzten Hotel and Consulting kompaniyasiga topshirildi, bu esa SRS-bronlash xizmati "Steingenberger" yordamida O'zbekistonga xorijlik sayyohlarni jalb qilishda omil bo'lmoqda. 1996-1997 yillarda Hindiston kompaniyasi tomonidan Samarqand va Buxoroda xalqaro toifadagi mehmonxonalar foydalanishga topshirildi. Xitoylik hamkorlar bilan birgalikda "Ziyorat" mehmonxonasi (Farg'ona) rekonstruksiya qilindi. "Larsen & Turbo" firmasi Xiva shahridagi mehmonxonani ta'mirlamoqda. Bu mehmonxonalar yaqin kelajakda sezilarli yuklanishi o'ziga olib, joylashtirish borasidagi o'rin joy yetishmasligi muammosini hal etishda ijobiy ta'sirini ko'rsatdi [19; B. 3-4]. Vazirlar Mahkamasi 1998-yil 8-avgustda 346-son "Sayyohlik tashkilotlari faoliyatini tashkil etishni takomillashtirish to'g'risida"gi qarorni qabul qilib, "O'zbekturizm" milliy kompaniyasiga a'zo sifatida yangi tuzilma Xususiy sayyohlik tashkilotlari uyushmasini(XSTU) tashkil etilishi, uni boshqarish (qarorning 3, 4 ilovalari) va mazkur tashkilot Buyuk ipak yo'lini tiklashda, zamonaviy sayyohlik infratuzilmasini rivojlantirishda, a'zo bo'lgan xususiy sayyohlik tashkilotlariga axborot, maslahat va uslubiy yordam ko'rsatish maqsad va vazifalarni bajarishini hisobga uning tuzilishi tasdiqlandi [20]. "O'zbekturizm" boshqaruvi ijro apparatida rais, rais yordamchisi,

birinchi o`rinbosar, 3 ta o`rinbosar shu jumladan xususiy sayyohlik tashkiloti uyushmasi raisi hamda 13 ta boshqarma va bo`limlar faoliyat yuritishi belgilangan. Mazkur qarorga ko`ra “O`zbekturizm” boshqaruvi ijro apparati tuzilmasi, 1999 yil 1 yanvargacha “Turizm to`g`risida”gi qonun loyihasini hamda sayyohlik xizmatlari sohasida yagona davlat standartlarini ishlab chiqish, 1999 yildan 2005-yilgacha bo`lgan davrda turizmni rivojlantirish Dasturini tuzish, turizmda xususiylashtirishni chuqurlashtirish, kichik sayyohlik tashkilotlarini chet ellik sarmoyadorlarga sotish va mehmonxona boshqaruviga xorijiy firmalarni jalb etish borasida aniq takliflar kiritishni o`z ichiga olgan qarorlar qabul qilindi. Yuqoridagi farmon ijrosini ta`minlash maqsadida 1999 yil 15 aprelda “2005 yilgacha bo`lgan davrda O`zbekistonda turizmni rivojlantirish davlat dasturi to`g`risida” farmon qabul qilinib, quyidagilar belgilandi[21]:

Birinchi, mazkur dastur va uni amalga oshirish bo`yicha Muvofiqlashtiruvchi kengash tuzildi.

Ikkinchi, sayyohlik tashkilotlari uchun qo`shimcha bojxona imtiyozlari berilib, unga ko`ra xorijdan import qilinadigan texnologiya va mehmonxona uskunalari, turistik xizmatlarga mo`ljallangan transport vositalari uchun bojxona poshinalari to`lashdan 3 yil muddatga ozod qilinishi hamda turistlarga erkin ayirboshlanadigan valyuta hisobidan xizmatlar ko`rsatishni tashkil etish tartibini va buning uchun maxsus kassalar tashkil etish,

Uchinchi, O`zbekiston Respublikasining AQSh, Yaponiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya va Italiyadagi elchixonalarida madaniyat va turizm masalalari bo`yicha maslahatchi lavozim tashkil etilishi hamda turizm bo`yicha kuchli oliy o`quv yurtlarida malakali kadrlar tayyorlashni kuchaytirish borasida “Umid” jamg`armasi faoliyatini kengaytirish kabi yangi tartiblar va o`zgarishlar belgilandi. Ushbu chora tadbirlar yangi asr bo`sag`asida O`zbekistonda xalqaro turizmni yangi bosqichga ko`tarish uchun ijobiy qadam bo`ldi. Yuqoridagi PF-2286-son farmon asosida xorijiy sayyohlar uchun yanada ko`proq qulayliklar yaratish borasida davlat tomonidan e`tibor kuchayib, soha taraqqiyoti xizmat qiladigan yangi huquqiy normalar yaratilishiga asos bo`ldi. Jumladan “Xorijiy sayyohlarga erkin almashtiriladigan valyutada xizmat ko`rsatish tartibi” 1999-yil 13-mayda 727-son bilan davlat ro`yxatidan o`tkazilgan [22]. Unga ko`ra:

Birinchi, “O`zbekturizm” MK korxonasi va tashkilotlar tomonidan mamlakat hududida sayyohlik va qo`shimcha xizmatlar ko`rsatish uchun xorijiy turistlardan erkin konvertatsiya qilinadigan naqd valyutani qabul qilish uchun korxonalar ro`yxati VM-346-son qarori bilan belgilangan.

Ikkinchi, sayyohlik korxonalar tomonidan naqd erkin konvertatsiya qilinadigan valyuta bo`yicha turistlarga ko`rsatiladigan xizmatlar bo`lib quyidagilar

hisoblanadi: sayyohlarga ko`rsatiladigan mehmonxona va undagi barcha qo`shimcha xizmatlar bilan birga transport xizmati va ekskursiya xizmatlari.

Uchinchidan, turistik xizmatlar ko`rsatish litsenziyasiga ega bo`lgan sayyohlik kompaniyalari “O`zbekturizm” MK korxonalarini tomonidan ko`rsatilgan xizmatlar haqini plastik debet yoki kredit kartalari yoki naqd pulsiz hisob-kitoblarning boshqa shakllari orqali amalga oshirishi amaliyotlarini joriy etildi.

To`rtinchidan, sayyohlik korxonalarini turistik va qo`shimcha xizmatlarga haq to`lash uchun xorijiy turistlardan chet el valyutasini qabul qilish, saqlash va xizmat ko`rsatuvchi tashkilotlarga yetkazish uchun vakolatli banklarga topshirishi hamda xizmat ko`rsatishdan olingan valyuta tushumlarini belgilangan tartibda majburiy sotishi shartligi ko`rsatilib, bu tartiblarning to`g`ri bajarilishi uchun korxonalar rahbarlari shaxsiy javobgarligi belgilangan.

O`zbekistonda turizm sohasi rivojlanishini yangi pog`onaga ko`tarish, jadal o`shish tendensiyasini ko`rsatayotgan jahon turizmi industriyasi darajasidagi moddiy texnik bazani ya`ni joylashtirish vositalarining hamma turlarini ko`paytirish, yangi davrning rivojlanish talablari va xalqaro standartlarga mos normativ huquqiy hujjatlar yaratish borasidagi sayi harakatlar natijasida iqtisodiyotning muhim strategik sohasining bosh huquqiy asosi bo`lgan 22 moddadan iborat “Turizm to`g`risida”gi O`zbekiston Respublikasi Qonuni 1999-yil 20-avgustda 830-I-son bilan qabul qilindi [23]. Ushbu qonunning yangiliklaridan biri uning matnida qo`llanilgan turizm sohasi bilan bog`liq tushunchalarning ya`ni turizm, turistik faoliyat, ekskursiya faoliyati, turistik resurslar, turistik faoliyat subyektlari, turistik industriya, tur, gid (ekskursiya yetakchisi), sertifikat kabilarning ta`riflari (3, 13-moddalarda) berilganligi bo`lib, masalan 3-modda asosiy tushunchalar deb nomlanib, undagi turist tushunchasiga — O`zbekiston hududi bo`ylab yoki boshqa mamlakatga sayohat qiluvchi (doimiy istiqomat joyidan turizm maqsadida jo`nab ketgan) jismoniy shaxs ekanligi ta`riflangan. Qonunning 4-moddasida turizm sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo`nalishlari belgilanib, bunda doim e`tibor berilgan yo`nalishlardan turizm va turistik industriyani rivojlantirish, turizm sohasidagi normativ bazani takomillashtirish, turistlarning xavfsizligini, ularning huquqlari, qonuniy manfaatlari va mol-mulki muhofaza qilinishini ta`minlash kabilardan tashqari shu davrgacha kam e`tibor berilgan:

- a) bolalar, yoshlar, nogironlar va aholining kam ta`minlangan qatlamlari turizmi (ekskursiyalari) uchun sharoit yaratish borasida;
- b) turizm sohasining ilmiy ta`minotini tashkil etish va rivojlantirish;
- c) kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish;
- d) turistik industriyani rivojlantirish uchun investitsiyalar jalb etish;

e) fuqarolarning sayohat qilish paytidagi dam olish, erkin harakatlanish va boshqa huquqlarini ta'minlash kabi yo'nalishlarga e'tibor kuchaytirilishi belgilandi.

Mazkur qonunning 5,6,7-moddalarida ijro etuvchi hokimiyat, vakolatli davlat organining hamda mahalliy davlat hokimiyati organlarining turizm sohasidagi vakolatlari, 8-moddasida turistik faoliyatni litsenziyalash ya'ni litsenziya asosida faoliyat amalga oshirilishi, 9-moddada turistik faoliyatni moliyalash manbalari, 10-moddada turistik xizmatlarni sertifikatlashtirish va uning majburiyligi, undan bosh tortish, turistik xizmatlarni sertifikatlashtirishning natijasi salbiy bo'lishi sertifikatning amal qilishini bekor qilish turistik faoliyatni amalga oshirish uchun berilgan litsenziyaning amal qilishini to'xtatib qo'yishga yoki litsenziyadan mahrum etishga sabab bo'lishi belgilangan. Jumladan 13-modda sayyohlik yo'llanma (vaucher) haqida bo'lib, unga ko'ra bu — turistning yoki turistlar guruhining tur tarkibiga kiruvchi turistik xizmatlarga bo'lgan huquqini belgilovchi va bunday xizmatlar ko'rsatilganligini tasdiqlovchi hujjat ekanli, 14,15-moddalarda turistlar huquqi va majburiyatlari, 16, 17- moddalarda turistik faoliyat subyekting huquqlari va majburiyatlari, 18, 19-moddalarda turistlarning xavfsizligiga davlat tomonidan kafolati berilishi va uni ta'minlash chora tadbirlari, 20-moddada sayyohlarni sug'urta qilish va uning majburiyligi kabi normalar joriy etilish bu jahon sayyohlik normalariga milliy turizmning me'yoriy huquqiy normalarini moslashtirish yo'lidagi ijobiy qadam edi [24]. "Turizm to'g'risida"gi qonuni va undan kelib chiqadigan chora tadbirlarni "O'zbekturizm" MK tomonidan amalga oshirilishi respublikada yuqori samarali va raqobatbardosh turizm majmuasini yaratish, sayyohlik infratuzilmasini rivojlantirish, sohaga chet el sarmoyasini olib kirish, turizm mahsulotlari va xizmatlarini diversifikatsiya qilish, korxonalarining o'zini-o'zi boshqarishini kengaytirish, kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash kabi vazifalarni ro'yobga chiqarish hamda turizm sohasini milliy iqtisodiyotning yetakchi sohasiga aylantirish edi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, turizm sohasining asosiy istemolchilari turist maqomidagi xorijiy fuqarolar uchun O'zbekistonga kirish, chiqish, bo'lish kabi qoidalar, mehmonxona va boshqa yashash joylarida turistlarning huquqlari, turizm subyektlarining majburiyatlari belgilanishi sayyohlar xavfsizligi ta'minlashga omil bo'ldi. JSTning "Buyuk Ipak yo'li"ni tiklash borasidagi taklifi va O'zbekistonning bu boradagi ijobiy qadamlari, "Meros" dasturi ishlab chiqilishi kabilar avvalambor xalqaro turizmni rivojlantirishga qaratilgani bilan ahamiyatli edi. Bu borada rivojlangan xalqaro turizm industriyasiga tezroq integratsiyalashuvini amalga oshirish, milliy turizm mahsulotlariga jahon sayyohlik tashkilotlari e'tiborini qaratish maqsadida Respublikada xalqaro turizmning zamonaviy industriyasi va infrastrukturasi barpo etish chora-tadbirlari ya'ni mehmonxonalarini rekonstruksiya qilish, qurilayotgan mehmonxonalarini tezroq qurib foydalanishga topshirish choralari olib borildi. Chet el

va mahalliy sarmoyadorlar uchun imtiyozlar berildi. O'zbekistonda turizmni rivojlantirish davlat dasturi hamda "Turizm to'g'risida"gi qonuni qabul qilinishi bilan turistik faoliyat subyekting huquqlari va majburiyatlari, turistlarning sog'ligi, xavfsizligiga davlat e'tiborining yanada kuchayishi, xalqaro aloqalarning kuchaytirilish kabi tartib va vazifalar belgilandi. Xalqaro turizmni rivojlantirishda ijobiy o'zgarishlar bilan bir qatorda, 1991-1999 yillar davomida sohaning bir qator tarmoqlarida muammolar, rivojlanishga to'ganoq bo'ladigan hamda milliy turizm imijiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan tartib yoki qoidalar saqlanib qoldi. Bu esa keyingi davrlarda mamlakat turizmi oldidagi yechilish zarur bo'lgan vazifaga aylandi. Jumladan quyidagilarni keltirish mumkin: a) Jahon turizm bozorida milliy turistik mahsulotning targ'ibot tashviqoti ya'ni faol reklamasi yo'lga qo'yilmaganligi [25; B.59.], b) Viza tartibidagi kamchilik va noqulaylik lar, bojxona va chegaradagi turistlarni bezdiradigan rasmiyatchilikblarning ko'pligi ya'ni ma'muriy to'siqlar mavjudligi [26; B.117], c) Turistik mavsu davrida asosiy turistik markaz bo'lgan tarixiy shaharlarda joylashtirish vositalari-mehmonxonalarning kamligi va o'rin joylarning yetishmasligi, d) O'zbekistonga aviachiptalarning yuqori narxlarini -"narx-qiyamat" jihatidan O'zbekistonning turistik yo'nalish sifatida cheklangan jozibadorligi hamda mehmonxona sanoatidagi narxlarning xizmat ko'rsatish darajasiga mos kelmasligi kabilardir [27; B.152-154].

Адабиётлар рўйхати / Список литературы / References:

1. O'zR MA. 141-M- Fond. 1-Ro'yxat.38-Ish. 2-varoq
2. <https://lex.uz/docs/223878>
3. <https://www.lex.uz/uz/docs/566556?ONDATE=15.02.1993>
4. <https://lex.uz/docs/-1014149>
5. I.S.Tuxliev. Turizm asoslari. Samarqand. 2008. B-158
6. <https://lex.uz/docs/-1014149>
7. O'zR MA. 141-M- Fond. 1-Ro'yxat.38-Ish. 2-varoq
8. I.S.Tuxliev. Turizm asoslari. Samarqand.2008. B-6
9. <https://lex.uz/docs/-182051?ONDATE=02.06.1995%2000#-1491810>
10. M.T.Alieva. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida turizm xizmatlari sohasini boshqarishning iqtisodiy jihatlari (O'zbekiston Respublikasi misolida). Iqtisodiyot fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent. 2019. B-74
11. O'zR MA. 141-M- Fond. 1-Ro'yxat.38-Ish. 2-varoq.
12. O'zR MA. 141-M- Fond. 1-Ro'yxat.38-Ish.6-13-varoqlar.

13. Buxoro viloyat davlat arxivi. 1503-M-Fond. 1-Ro`yxat.44-Ish .152-varoq.
14. <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.RCPT.CD?locations=UZ>
15. O`zR MA. 141-M- Fond. 1-Ro`yxat.38-Ish. 1-varoq.
16. O`zR MA. 141-M- Fond. 1-Ro`yxat.38-Ish. 1-varoq
17. O`zR MA. 141-M-Fond.1- Ro`yxat. 38-Ish. 33-37- varoqlar.
18. <https://lex.uz/docs/-475948>
19. O`zR MA. 141-M- Fond. 1-Ro`yxat.38-Ish. 3-4-varoq
20. <https://lex.uz/docs/-838278?ONDATE=08.08.1998%2000#-905240>
21. PF-2286-сон 15.04.1999. 2005-yilgacha bo`lgan davrda O`zbekistonda turizmni rivojlantirish davlat dasturi to`g`risida (lex.uz)
- 22.727-сон 13.05.1999. Предоставления услуг иностранным туристам за свободно конвертируемую валюту (lex.uz)
23. 830-I-сон 20.08.1999. Turizm to`g`risida (lex.uz)
24. 830-I-сон 20.08.1999. Turizm to`g`risida (lex.uz)
- 25.M.T.Alieva. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida turizm xizmatlari sohasini boshqarishning iqtisodiy jihatlari(O'zbekiston Respublikasi misolida). Iqtisodiyot fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent. 2019. B-59
26. M.T. Alieva. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida turizm xizmatlari sohasini boshqarishning iqtisodiy jihataari “Fan” Toshkent.2013.B-117
27. Buxoro viloyat davlat arxivi. 1503-M-Fond. 1-Ro`yxat.44-Ish 152-154-varoqlar

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2022. -№ 1(4).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Иқтисодиёт фанлари

**BAHOLASH FAOLIYATINI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA
SOLISHNING MILLIY VA XORIJ AMALIYOTLARI XUSUSIYATLARI**

Aktamov Bobirjon Mardon o‘g‘li

Toshkent moliya instituti mustaqil tadqiqotchisi

**ОСОБЕННОСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ПРАКТИКИ
ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОЦЕНОЧНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Актамов Бобиржон Мардон угли

Независимый исследователь Ташкентского финансового института

**FEATURES OF NATIONAL AND FOREIGN PRACTICE OF STATE
REGULATION OF APPRAISAL ACTIVITY**

Aktamov Bobirjon Mardon Ugli

Researcher of Tashkent Institute of Finance

aktamovisgunner@gmail.com; (+99890 351 0757)

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Aktamov B.M. Baholash faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishning milliy va xorij amaliyotlari xususiyatlari // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2022. – № 1 (4). – Б. 19–28.

<https://doi.org/10.47390/B1342142022N2>

***Annotatsiya.** Maqolada O‘zbekiston Respublikasi, Yevropa va Amerika davlatlarida baholash faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishning xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. O‘zbekistonda baholash faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish vositalarini batafsil tahlil qilinish, Italiya va AQSh misolida Yevropa va Amerikada baholash faoliyatini tartibga solish tizimlarining o‘xshashligi va farqlari aniqlandi.*

***Tayanch so‘zlar:** Baholash faoliyati, baholash standartlari, tartibga solish, baholash tashkilotlari, malaka sertifikatlari.*

Аннотация. В статье рассматриваются особенности государственного регулирования оценочной деятельности в Республике Узбекистан, странах Европы и Америки. Детальный анализ инструментов государственного регулирования оценочной деятельности в Узбекистане. На примере Италии и США выявлены сходства и различия систем регулирования оценочной деятельности в Европе и Америке.

Ключевые слова: Оценочная деятельность, стандарты оценки, регламент, оценочные организации, квалификационный аттестат.

Annotation. The article discusses the features of state regulation of appraisal activities in Uzbekistan, Europe and America. A detailed analysis of the instruments of state regulation of valuation activities in Uzbekistan. On the example of Italy and the USA, similarities and differences of regulation systems of appraisal activities in Europe and America are revealed.

Keywords: Evaluation activities, valuation standards, regulation, valuation organizations, qualification certificate.

DOI: 10.47390/B1342142022N2

Kirish

Baholash faoliyati mulkiy munosabatlar infratuzilmasining muhim elementi hisoblanadi. O‘z navbatida, davlat tomonidan baholash faoliyatini tartibga solinishi uning rivojlanishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. Mamlakatimizda baholash faoliyatini tartibga solish tizimi xalqaro tajribadan kelib chiqqan holda va iste‘molchilar talablarini hisobga olib baholash xizmatlari sifatini oshirishga qaratilgan.

Bugungi kunda baholash xizmatlar bozorida 230 dan ortiq baholash tashkilotlari, shu jumladan xalqaro kompaniyalar mavjud bo‘lib, ularda 1200 ga yaqin baholovchilar professional faoliyat yuritib kelmoqda. Shu bilan birga, baholash xizmatlari bozori hajmi 2020 yilda atigi 72 mlrd. so‘mni tashkil etdi [1].

Ushbu ma‘lumotlarni tahlil qilgan holda shuni takidlash kerakki, respublikada baholash faoliyatining taraqqiyoti uyg‘un rivojlantirilayotgan iqtisodiy islohotlar talablariga to‘liq javob bermayapti. Baholash tashkilotlari faoliyati iqtisodiy islohotlarning bugungi bosqichi talablariga to‘liq mos emasligi yuzaga kelgan holatning asosiy sababi hisoblanadi. Bugungi kunda baholash faoliyatini tartibga solish, uni davlat tomonidan muvofiqlashtirish, uning uslubiy ta‘minotini hamda novmativ-huquqiy bazasini takomillashtirib borish, xususan baholash xizmatlari bozorining professional ishtirokchilari faoliyatini litsenziyalash, baholovchilarga malaka sertifikatlarini berish, umuman olganda mazkur faoliyatni baholash xizmatlari bozori bilan yaxlit holda tartibga solish murakkab bir mexanizmni tashkil etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

O‘zbekiston Respublikasida baholash sohasidagi qonunchilikga muvofiq baholash faoliyati davlat tomonidan va o‘z-o‘zini boshqarish organlari tomonidan tartibga solinadi. Davlat aktivlarini boshqarish agentligi baholash faoliyatida davlat

regulyatori bo‘lib faoliyat yuritadi.

Rossiyalik iqtisodchi-olimlarning ta’kidlashicha, “baholash faoliyatini tartibga solish-mavjud iqtisodiy inqirozni bartaraf etish, to‘laqonli tarkibiy tuzatishlarni amalga oshirish va investisiya jarayonlarini faollashtirishning zarur shartidir” [2].

Xorijlik iqtisodchi olim E.D.Navrotskaning fikricha, baholash faoliyatini rivojlanishi mulk qiymatini baholash xizmatlari bozorining dinamik muhitga ega murakkab tizim ekanligi unda baholash xizmatlari hajmi vaqt birligi ichida talab va taklif asosida uzluksiz o‘zgarib borishi bilan belgilanadi [3].

Iqtisodchi olim, Baholash fondi (The Appraisal Foundation, TAF)ning a’zosi D.S.Buntonning fikricha, hozirgi kunda baholash faoliyatini tartiblashtirish alohida nazariyaga va yuqori darajada tartiblashtirilgan murakkab, samarali infratuzilmaga va dinamik muhitga ega bo‘lib, zamonaviy iqtisodiyot rivojini qiymatli belgilaydigan murakkab tizim sifatida namoyon bo‘lmoqda [4].

Kasbiy faoliyat sifatida baholash faoliyati mamlakatda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning hozirgi ehtiyojlariga javob berishi, shuningdek, mintaqaviy va tarmoq xususiyatlarini hisobga olishi kerak [5].

Yuqoridagilar asosida xulosa qilish mumkinki, baholash faoliyatini tartibga solish – bu baholovchi tashkilotlar va baholovchilar faoliyatini samarali tashkil etish va ularning ish sifatini yaxshilashga qaratilgan jarayoni.

Tadqiqot metodologiyasi

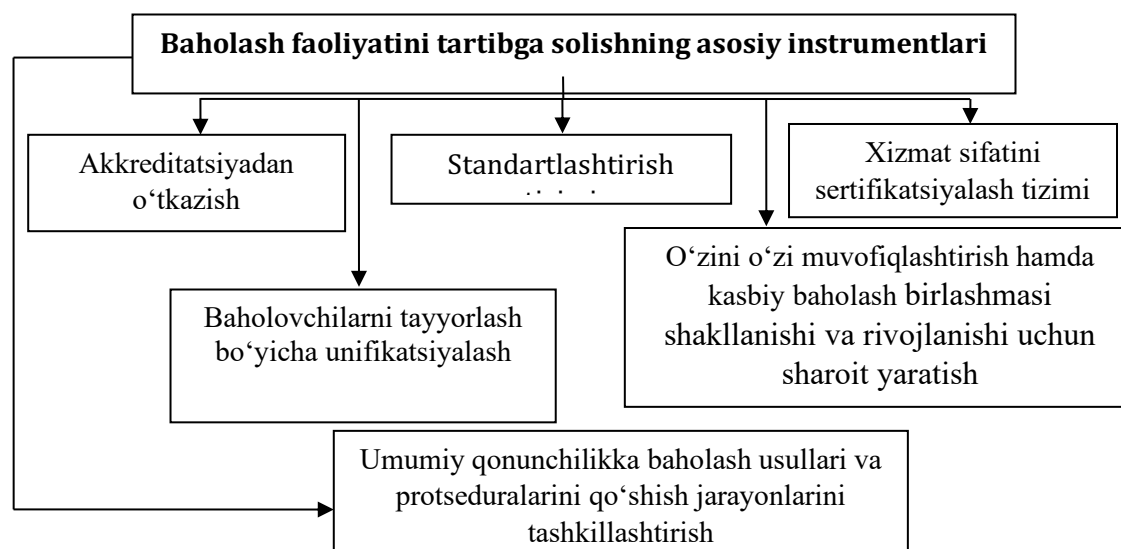
Tadqiqot davomida, tizimli tahlil, statistik guruhlar va taqqoslama tahlil, ekspert baholash va boshqa usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar

Bugungi kunda mamlakatimizda baholash faoliyatini tartibga solish mexanizmi 1999-yil 19-avgustdagi 811-I-sonli “Baholash faoliyati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni bilan belgilanadi. Misol uchun, mamlakatimizda baholash faoliyatini huquqiy tartibga solishning zamonaviy tizimi O‘zbekiston Respublikasi Davlat aktivlarini boshqarish agentligi tomonidan amalga oshiriladi, bu esa o‘z navbatida baholash faoliyatini tartibga solish va yagona davlat siyosatini ishlab chiqishni ta’minlaydi. Ayni vaqtda baholash faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish bilan bir qatorda o‘z-o‘zini tartibga solish mexanizmi ham mavjud.

O‘zbekiston Respublikasida baholash faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish tizimini takomillashtirishning asosiy maqsadi baholash xizmatlarini standartlashtirishga yordam beradigan professional xizmatlarning sifatini oshirishdir. 2020-yil 4-iyunda ro‘yxatdan o‘tgan, ro‘yxat raqami 3239-sonli O‘zbekiston Respublikasi Davlat aktivlarini boshqarish agentligi direktorining buyrug‘iga ko‘ra, xalqaro baholash standartlari hisobga olgan holda, O‘zbekiston Respublikasining Yagona Milliy Baholash Standarti qabul qilindi. Sxematik tarzda baholash faoliyatini

tartibga solishning asosiy instrumentlari quyidagi 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Baholash faoliyatini tartibga solishning asosiy instrumentlari¹

Baholash standartlari tizimi O'zbekiston Respublikasining Yagona Milliy Baholash Standarti va baholash tashkilotlarining o'z-o'zini tartibga solish uyushmalari qoidalari standartlaridan iborat. Hozirda O'zbekiston Respublikasining Yagona Milliy Baholash Standarti 13 ta Mulkni baholash standartlari(MBS)dan iborat bo'lib, ular quyidagi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Mulkni Baholash Standartlari (MBS)²

Tartib raqami	Nomlanishi
№1	Baholash faoliyatida foydalaniladigan prinsiplar, atamalar va ta'riflar
№2	Baholashga oid vazifa
№3	Baholash jarayonida o'tkaziladigan o'rganishlar va tahlillar
№4	Baholash haqidagi hisobotni tuzish
№5	Baholash bazalari
№6	Baholash yondashuvlari va usullari
№7	Biznesni va biznesda ishtirok etish huquqini baholash
№8	Ko'chmas mulkni baholash
№9	Nomoddiy aktivlarni baholash
№10	Tovar-moddiy zaxiralarini baholash
№11	Mashina va uskunalarni baholash
№12	Xususiylashtirish maqsadida davlat uy-joy fondini baholash
№13	Baholovchilar ishi sifatini nazorat qilishning ichki qoidalariga qo'yiladigan umumiy talablar

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, 2021-yilning 1-yanvariga qadar

¹ Muallif ishlanmasi

² Muallif ishlanmasi

Respublikamizda baholash faoliyati majburiy tartibda litsenziyalash talabi mavjud edi, lekin O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-avgustdagi PF-6044-sonli “Litsenziyalash va ruxsat berish tartib-tamoillarini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoniga muvofiq litsenziyalash o‘rniga o‘z-o‘zini tartibga solish hamda baholovchilarning o‘z-o‘zini tartibga soluvchi tashkilotlari faoliyatini rivojlantirish mexanizmi joriy etildi.

Bundan tashqari, baholovchilarga malaka sertifikatini berishga ham yangi talablar joriy etildi. 2020-yil 23-dekabrda 805-sonli “Baholovchilar va rieltorlarning malaka imtihonini o‘tkazish va ularga malaka sertifikatini berish bo‘yicha davlat xizmatlari ko‘rsatishning ma‘muriy reglamentlarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qaroriga muvofiq baholovchi malaka sertifikatini olish uchun talabgor quyidagi me‘zonlarga javob berishi kerak:

1) oliy iqtisodiy, yuridik yoki texnikaviy ma‘lumotga, baholovchi yoki baholovchining yordamchisi lavozimida so‘nggi besh yilda kamida bir yil ish stajiga yoxud oliy ma‘lumotga ega bo‘lishi, bunda xorijiy davlatlarda olingan oliy ma‘lumot yoki ilmiy daraja belgilangan tartibda O‘zbekiston Respublikasida tan olingan taqdirda inobatga olinadi.

2) vakolatli organ tomonidan belgilangan tartibda kelishilgan dastur bo‘yicha va baholash tashkilotlari hamda baholovchilar professional birlashmalarining takliflarini hisobga olingan holda maxsus o‘qiganligi haqida sertifikatga ega bo‘lishi.

Shuni ham takidlab o‘tish kerakki, “Baholash ishi: baholash faoliyati va rieltorlik (obyektlar bo‘yicha) (5A231501)” yoki “Ko‘chmas mulkni ekspertiza qilish va boshqarish: Ko‘chmas mulkni baholash va boshqarish (5A340901)” mutaxassisligi bo‘yicha oliy ma‘lumotga ega bo‘lgan yoki baholovchining xalqaro sertifikatiga ega bo‘lgan talabgor maxsus o‘quvdan o‘tmasdan malaka imtihonini topshirishga haqli.

Agar imtihon muvaffaqiyatli topshirilsa, baholovchiga malaka sertifikati beriladi hamda ushbu sertifikat besh yil davomida amal qiladi. Malaka imtihonidan o‘tmagan talabgor imtihonni takroran topshirish uchun imtihon o‘tkazilgan kundan boshlab kamida bir oy vaqt o‘tgandan so‘ng yuqoriagi qarorning reglamentida belgilangan tartibda malaka imtihonidan o‘tish uchun takroran murojaat qilishga haqli.

Shunday qilib, Davlat aktivlarini boshqarish agentligining normativ-huquqiy hujjatlari bilan belgilangan O‘zbekiston Respublikasida baholash faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishning muayyan vositalari mavjud. Baholash faoliyatini huquqiy tartibga solishning asosiy vositalariga quyidagilar kiradi: Yagona Milliy Baholash Standartlari tizimi, malaka sinovlari orqali baholovchilar xizmatlarini sertifikatlash, baholovchilarni tayyorlash bo‘yicha o‘quv dasturlarini birlashtirish, qonunchilik ijrosini amalga oshirish yuzasidan muayyan nazorat olib borish.

Tadqiqotimiz davomida biz baholash faoliyatini tartibga solishning xorijiy

mamlakatlar tajribasini ham ko‘rib o‘tishni maqsad qildik. Xususan, Amerika Qo‘shma Shtatlarida baholash faoliyatini huquqiy tartibga solish ko‘p darajali tizimni o‘z ichiga oladi. Ushbu tizim o‘z navbatida, aniq vazifani bajaradigan ko‘plab turli xildagi professional institutlardan tashkil topgan. Shuningdek, baholash faoliyatini davlat tomonidan belgilangan normativ hujjatlar bilan tartibga solinadi va litsenziyalash faqat ko‘chmas mulkni baholash sohasida amalga oshiriladi.

Baholash fondi (The Appraisal Foundation, TAF), 1986 yilda ko‘chmas mulkni baholash standartlarini ishlab chiqish maqsadida tashkil etilgan bo‘lib, bugungi kunda standartlar, metodologiyalar, tuzatishlar va boshqalarni ishlab chiqadigan to‘rtta maslahat kengashidan tashkil topgan. Baholash jamg‘armasi baholash agentlari o‘rtasida yuzaga keladigan nizolarni ham hal qiladi [6].

Baholash standartlari kengashi (Appraisal Standards Board, ASB), tarkibi Amerika standartlari USPAP (Uniform Standards of Professional Appraisal Practice)ni ishlab chiqish va modernizatsiya qilish va talqin qilishda ishtirok etadigan yetti vakillikdan iborat tashkilot hisoblanadi.

Baholash amaliyoti kengashi (Appraisal Practice Board, APB) tarkibiga o‘z faoliyatining turli sohalarida konsalting xizmatlarini ko‘rsatadigan baholovchilardan iborat beshtadan to‘qqiztagacha vakilliklarni o‘z ichiga oladi. Shuningdek, bu bo‘lim baholashning umumiy nazariyasi (Recognized Valuation Methods and Techniques) bo‘yicha eslatmalarni ishlab chiqadi va ularni nashr etadi.

Baholovchilar malaka kengashi (Appraiser Qualifications Board, AQB) ekspertiza aspektlarini ishlab chiqadi va ko‘chmas mulk sohasidagi baholovchilarning ma‘lumoti va tajribasiga talablarni belgilaydi [7].

AQSHda Baholash Fondidan tashqari, baholovchilar uyushmalarining a‘zolari va bir qator federal agentliklarning vakillari, shuningdek, baholash qo‘mitalarini (Appraisal Boards) o‘z ichiga oladigan Baholovchilar malaka kengashi (Appraiser Qualifications Board, AQB) kabi tashkilotlar mavjud. Baholash bo‘yicha quyidagi qo‘mita federal davlat organi hisoblanadi. Baholash faoliyatini huquqiy tartibga solish va baholash standartlariga rioya qilishni nazorat qiladi, shuningdek, baholovchilarning federal reestrini boshqaradi va baholash jamg‘armasi faoliyatini nazorat qiladi [8].

Bundan tashqari, AQShda baholovchilar turli xil professional tashkilotlarga, masalan, Amerika baholovchilar jamiyati, Xalqaro baholovchilar jamiyati, Biznesni baholash instituti, Mashina va uskunalari baholovchilari assotsiatsiyasi, Xalqaro davlat baholovchilari assotsiatsiyasi [9].

Agar baholovchining malakasi haqida to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak, AQShda ko‘chmas mulk baholovchilari uchun juda yuqori talablar mavjud va ular tomonidan ko‘rsatiladigan xizmatlar boshqa mulk turlarini baholovchilarga nisbatan ishonchli hisoblanadi. Ko‘chmas mulk baholovchilar muayyan o‘quv kurslarini o‘tib, keyin

maxsus sinovlar orqali ko'chmas mulkni baholashni amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziya (sertifikat) olishlari talab etiladi. Professional imtixon muvaffaqiyatli topshirilsa ham, litsenziya olish uchun uchta talab mavjud: Biznesni Baholovchilar Instituti (Institute of Business Appraisers, IBA) professional tashkilotiga a'zolik, oliy ma'lumotli diplom mavjudligi, shuningdek, muayyan o'quv kurslarini majburiy ravishda topshirish kabilar. Shaxsiy litsenziya hududiy xususiyatga ega bo'lib, u faqat taqdim etilgan shtatda amal qiladi. AQShning istalgan nuqtasida mulkni baholash huquqiga ega bo'lish uchun baholovchi federal litsenziyani olishi kerak. Ko'chmas mulk bilan bog'liq bo'lmagan sohada baholovchi bo'lish uchun o'z-o'zini boshqaruvchi baholovchilar tashkilotlarining faqat bittasiga a'zo bo'lish talab etiladi. O'z navbatida, Amerika baholovchilarining majburiyatlari AQShning baholash faoliyati to'g'risidagi federal qonunlari, ayrim davlatlarning normativ-huquqiy hujjatlari, kasbiy baholash amaliyoti uchun yagona standartlar, baholovchilar uyushmalarining talablari va individual aktlar bilan tartibga solinadi [7].

Shunday qilib, AQShda baholash faoliyatining professional institutlarni tashkil etishning aniq tizimi, baholash faoliyatining muayyan qonunchilik bazasi va baholovchilarga nisbatan aniq talablar mavjud.

Tahlillarimiz davomida biz baholash faoliyatini tartibga solishning Yevropa mamlakalari amaliyotini ham o'rgandik. Masalan, Italiyada ko'chmas mulkni baholash nazorati bo'yicha davlat yoki jamoat qoidalari mavjud emas. Baholash faoliyatini tartibga solishning asosiy organlari: Italiya Baholovchilari Milliy Kengashi (National Council of Italian Surveyors, CNGGL), Italiya ko'chmas mulkni baholash instituti - Italiya baholovchilari professional tashkiloti (Italian Institute for Real Estate Valuation), Baholash Ekspertlari Uyushmasi (Association of Expert Valuers, GEOVAL) [7].

Italiyada baholash faoliyati Yevropa standartlari tashkiloti (TEGOVA)ga, Italiya ko'chmas mulkni baholash standartlari (Italian Property Valuation Standard), va Italiya bankirlari uyushmasi (Italian Banking Association, AIB)ning Mulkn Baholash Tamoyillari (Guidelines for the valuation of property guaranteeing credit exposures)ga asoslangan. Italiya baholash standartlari xalqaro baholash standartlariga o'xshash va qiymatni aniqlash, uni o'lchash usullari, baholash tartib-qoidalari, hisobotning asosiy nuqtalari hamda baholashning muayyan turlariga tushuntirishlar kabilarni o'z ichiga oladi. Italiyada baholash faoliyati standartlari tavsiyaviy xarakterda qabul qilinadi va faoliyat uchun muayyan litsenziyani talab qilmaydi [9].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, tahlil qilingan material asosida turli mamlakatlarda muayyan xususiyatlarga ega bo'lgan baholash faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishning turli tizimlari mavjud degan xulosaga kelindi. O'zbekiston Respublikasi, AQSh va Italiyaning baholash faoliyatini huquqiy tartibga

solish tizimlarining farqlari va o‘xshashligi qiyosiy jadval shaklida taqdim etiladi (2-jadval).

2-jadval.

O‘zbekiston Respublikasi, AQSh va Italiyada baholash faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish tizimining qiyosiy xususiyatlari ³

Me‘zonlari	O‘zbekiston Respublikasi	AQSh	Italiya
Baholash faoliyatini normativ-huquqiy tartibga solish tizimining qisqacha tavsifi	Hozirgi bosqichda O‘zbekiston Respublikasi da baholash faoliyatini tartibga solish tizimi 19.08.1999 yildagi O‘zbekiston Respublikasining “Baholash faoliyati to‘g‘risida”gi 811-I-sonli Qonuni va va ushbu qonunga muvofiq O‘zbekiston Respublikasining boshqa normativ-huquqiy hujjatlari	Turli xil professional institutlardan tashkil topgan ko‘p bosqichli tizim, o‘z navbatida, muayyan funktsiyalarni bajaradi. Baholash faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish normativ-huquqiy hujjatlar faqat ko‘chmas mulkni baholash sohasida litsenziyalash bilan tartibga solinadi	Davlat tomonidan ko‘chmas mulk baholash faoliyatini nazorat qilish bo‘yicha qarorlar mavjud emas. Baholash faoliyatini tartibga solish asosiy organlari: Italiya Baholovchilari Milliy Kengashi, Italiya Ko‘chmas Mulkn Baholash Instituti-Italiya baholovchilarining professional tashkiloti, Baholash Ekspertlari Uyushmasi
Baholovchilarning malakasiga qo‘yiladigan talablar va uni tasdiqlash tartibi	23.12.2020 yildagi 805-sonli “Baholovchilar va rieltorlarning malaka imtihonini o‘tkazish va ularga malaka sertifikatini berish bo‘yicha davlat xizmatlari ko‘rsatishning ma‘muriy reglamentlarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori	Muayyan miqdordagi soat, muayyan ish tajribasi va ko‘chmas mulk baholovchilaridan ta‘lim olish. Bundan tashqari, baholovchi sertifikat olish uchun professional imtihonni topshirishi shart. Boshqa baholash faoliyati uchun o‘zini nazorat qiluvchi baholovchi tashkilotlarning a‘zosi bo‘lishi kerak.	Baholovchilarni mehnat faoliyati tasdiqlanadi ammo malakani tasdiqlash uchun rasmiy tartib-qoidalar talab qilinmaydi.
Baholash faoliyatini litsenziyalash xususiyatlari	2021 yil 1 yanvaridan baholash faoliyatini olib boorish uchun litsenziya talab qilinmaydi. O‘z-o‘zi boshqaruvchi baholovchi tashkilotlariga majburiy a‘zolik talab etiladi.	Hozirgi kunda, davlat faqat ko‘chmas mulk sohasidagi baholovchilarni sertifikatlashni nazorat qiladi. Ushbu baholovchilarni sertifikatlash Baholash Jamg‘armasi tomonidan belgilangan baholovchilarning malakasiga qo‘yiladigan muayyan talablarga muvofiq alohida hududlar	Baholash faoliyatini olib boorish uchun litsenziya talab qilinmaydi.

³ Muallif ishlanmasi

		va shtatlar tomonidan amalga oshiriladi.	
Amaldagi baholash standartlari	Yagona Baholash Milliy Standarti	AQSH baholash standartlari USPAP.	“TEGOVA” tashkilotining Yevropa standartlari, Italiya ko'chmas mulkni baholash standartlari (Italian Property Valuation Standard), Italiya Bankirlar Uyushmasi (Italian Banking Association) tomonidan ishlab chiqilgan Mulkn Baholash Tamoyillari (Guidelines for the valuation of property guaranteeing credit exposures)

Jadvalda baholash faoliyati uchun davlat organlari tomonidan nisbatan yumshoq nazorat Italiya uchun xos ekanligini xulosa qilish mumkin. Biroq, barcha mamlakatlarda o'z-o'zini tartibga solish instituti mavjud va AQShda ko'chmas mulk sohasida baholovchilarning faoliyatini litsenziyalash qo'shimcha ravishda amalga oshiriladi. Barcha mamlakatlarda baholashning xalqaro standartlariga tayangan holda baholash faoliyatini normativ-huquqiy tartibga solish tizimi yaratildi.

Xulosa va takliflar.

Tahlillar asosida mamlakatimizda baholash xizmatlar bozori faoliyat samaradorligini oshirish uchun quyidagi chora-tadbir va tavsiyalarni belgilash maqsadga muvofiq:

1) baholash xizmatlar bozorining iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlashdagi yuksak ahamiyatidan kelib chiqib, qabul qilingan normativ-huquqiy xujjatlar ijrosini ta'minlash, uning bajarilishini jiddiy nazoratga olish lozim;

2) baholovchi kadrlarning malakasini muntazam oshirib boorish tizimini joriy etish va ularni xalqaro sertifikatlarni qo'lga kiritishda ko'maklashish va ularni rag'batlantirish;

3) O'zbekiston Respublikasi mulkni baholash bo'yicha standartlarini xalqaro standartlarga yanada uyg'unlashtirishga, shuningdek, baholash faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish sohasida to'plangan xalqaro tajribani tanqidiy tahlil qilish va ulardan foydalanishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak;

milliy iqtisodiyotda baholash xizmatlari bozorining rolini oshirish uchun ilg'or xorijiy tajribalarni O'zbekiston baholash xizmatlari bozoriga to'liq tadbir etish, bu borada malakali mutaxassislar tayyorlash tizimiga yagona tuzilmani yaratish g'oyasi asosida yondashish, sohani raqamli iqtisodiyot talablari asosida qayta ko'rib chiqish va baholash faoliyatini tartibga soluvchi mavjud qonunchilik bazasini takomillashtirish maqsadga muvofiqdir.

Адабиётлар рўйхати / Список литературы / References

1. www.davaktiv.uz sayti ma'lumotlari
2. Козырев А.Н., Макаров В.Л., «Особенности оценочной деятельности применительно к условиям новой экономики» Москва 2003
3. Nawrocka E., 2018, Income Risk in Property Valuation for Loan Security Purposes, Real Estate Management and Valuation, vol. 26, no. 2, pp. 12-22. DOI: 10.2478/remav-2018-0012
4. David S.Bunton, The Appraiser Regulatory System in the United States //Information Technology & Management. Jun2019, Vol.15 Issue 2, p168-182
5. International Valuation Standards IVS -2017. IVSC, 2017.- 115 p
6. Марков С.Н. Теоретические аспекты оценочной деятельности в США: система профессиональных институтов и требования к оценщикам. // Алтайский вестник Финуниверситета. — 2020. — № 5. — С. 40–43.
7. Сравнительная характеристика системы государственного регулирования оценочной деятельности в Российской Федерации, США и Италии. // Составлено автором самостоятельно.
8. Ефимова Ж.А. Сравнительный анализ осуществления оценочной деятельности в России и за рубежом. // Бенефициар. — 2020. — № 41. — С. 6–9.
9. Краткий анализ практики организации и регулирования оценочной деятельности в ряде стран [Электронный ресурс] URL: <https://cutt.ly/4rnCo87> (дата обращения: 14.12.2021).
10. О‘zbekiston Respublikasining 19.08.1999 у. 811-I-sonli “Baholash faoliyati to‘g‘risida”gi qonuni. <http://lex.uz/>
11. О‘zbekiston Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 23 dekabdagi “Baholovchilar va rieltorlarning malaka imtihonini o‘tkazish va ularga malaka sertifikatini berish bo‘yicha davlat xizmatlari ko‘rsatishning ma‘muriy reglamentlarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 805-sonli Qarori
12. О‘zbekiston Respublikasining Yagona Milliy Baholash Standarti 04.06.2020 yilda ro‘yxatdan o‘tgan, ro‘yxat raqami 3239 <http://lex.uz/>

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2022. -№ 1(4).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Иқтисодиёт фанлари

**TADBIRKORLIK FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA LOYIHA
RISKLARINI SAMARALI BOSHQARISH**

Shaislamova Nargiza Kabilovna

“Baholash ishi va investitsiyalar” kafedrasida katta o‘qituvchisi, TMI

**ЭФФЕКТИВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ РИСКАМИ ПРОЕКТА В РАЗВИТИИ
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Шаисламова Наргиза Кабиловна

Старший преподаватель кафедры «Оценочное дело и инвестиции», ТФИ

**ЭФФЕКТИВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ РИСКАМИ ПРОЕКТА В РАЗВИТИИ
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Shaislamova Nargiza Kabilovna

Senior Lecturer, Department of Valuation and Investments, TIF

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Shaislamova N.K. Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishda loyiha risklarini samarali boshqarish //

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2022. – № 1 (4). – Б. 29–38.

<https://doi.org/10.47390/B1342142022N3>

***Annotatsiya.** Maqolada milliy iqtisodiyotda tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishda investitsiya loyihalari risklarini tahlil qilish va boshqarishning ahamiyati ko‘rib chiqilgan, risklarni boshqarishning asosiy bosqichlari muallif tomonidan yoritib berilgan. Shuningdek, amaliyotda ko‘p qo‘llanadigan risklarni pasaytirish yo‘llari keltirilgan.*

***Kalit so‘zlar:** risk, investitsiya risklari, risklarni tahlil qilish, risklarni boshqarish, risk tamoyillari, tahlil usullari, diversifikatsiya, sug‘urtalash va moliyaviy zahiralari yaratish.*

***Аннотация.** В статье рассматривается значение анализа и управления рисками инвестиционных проектов в развитии предпринимательской деятельности в национальной экономике, автором описываются основные этапы управления рисками. Также*

представлены основные пути снижения инвестиционных рисков, которые обычно используются на практике.

Ключевые слова: риск, инвестиционные риски, анализ рисков, управление рисками, методы анализа, диверсификация, страхование и создание резервов.

Abstract. The article discusses the importance of risk analysis and management of investment projects in the development of business activities in the national economy, the author describes the main stages of risk management. The article also presents the main ways to reduce investment risks, which are usually used in practice.

Key words: risk, investment risks, risk analysis, risk management, risk analysis methods, diversification, insurance and creation of reserves.

DOI: 10.47390/B1342142022N3

Mamlakatimiz taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlari va rivojlanish dasturlarini belgilashda albatta, asosiy e'tibor yanada qulay investitsiya muhitini yaratishga va xorijiy investitsiyalarni keng jalb qilishga qaratilayotganligini ta'kidlash kerak. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev: "Investitsiya – bu iqtisodiyot drayveri, o'zbekcha aytganda, iqtisodiyotning yuragi, desak, mubolag'a bo'lmaydi. Investitsiya bilan birga turli soha va tarmoqlarga, hududlarga yangi texnologiyalar, ilg'or tajribalar, yuksak malakali mutaxassislar kirib keladi, tadbirkorlik jadal rivojlanadi"[1, 2] deb qayd etgani e'tiborga molikdir. Chunki faol va samarali investitsiya siyosatini amalga oshirilishi va investitsiya muhitining investorlar uchun yanada qulay bo'lishiga erishish – mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Investorlar uchun koronavirus inqirozi sharoitida sarmoya kiritishdan oldin investitsiya loyihalariga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan risklarni tahlil qilish, risklarni baholash va samarali boshqarish, loyihaga salbiy ta'sir etuvchi omillarni o'z vaqtida aniqlash va ularning salbiy ta'sirini pasaytirish yuzasidan kerakli chora-tadbirlarni ishlab chiqish masalasi yanada muhim vazifalar qatoridan joy oldi. Yuqoridagilardan kelib chiqib, zamonaviy va ilg'or tajribalar asosida investitsiya loyihalari risklarini tahlil qilish va baholash uslubiyotini takomillashtirish hozirgi dolzarb vazifalardan biriga aylandi, deb ta'kidlash mumkin.

Iqtisodiy adabiyotlarda risk tushunchasi qator iqtisodchi olimlar tomonidan turlicha ta'riflanadi. "Risk" so'zi ispancha-portugalcha so'zdan olingan bo'lib, "rif", "suv ostidagi qoya" degan ma'nolarni bildiradi va bu qoyani mohirona aylanib o'tish ma'nosini, ya'ni xavf-hatar bilan bog'liqligini anglatadi[3, 284-b.]. Taniqli lug'atshunos S.I.Ojegovning rus tili izohli lug'atida "risk - bu muvaffaqiyatga intilish, baxtli hodisaga umid" [4, 2517-b.] degan ma'no anglatadi deyilsa, butun dunyoga mashhur Vebster lug'atida riskka "xavf, zarar va talafot ko'rish ehtimoli"[5] deb

qaralgan. “Risk” tushunchasiga juda yaqin bo’lgan “noaniqlik” tushunchasi bir qator iqtisodchi olimlar tomonidan riskning ba’zi bir turlarini tasniflash uchun sinonim sifatida qo’llaniladi, xususan, M.Bernadete Janke, Anabela P.Tereso, Paulo S.L.P. Afonso o’z ilmiy ishlarida “Risk, asosan, moliyaviy yo’qotishlarni anglatadi. U noaniqlik sinonimi sifatida ishlatiladi va investitsiya loyihasi bilan bog’liq daromadlarning o’zgaruvchanligini anglatadi”[6, 902-910-b.] degan fikrni bildirsalar, professor V.N.Livshits “Noaniqlik deganda, investitsiya loyihasini amalga oshirish shart-sharoitlari to’g’risidagi ma’lumotlarning to’liq emasligi yoki aniq emasligi tushuniladi, loyiha riski deganda esa, loyiha ishtirokchilari tomonidan loyihani amalga oshirishning salbiy baholangan shart-sharoitlarining paydo bo’lish ehtimolidir, ana shu jihatdan risk noaniqlikka qaraganda subyektivdir”[7, 485-b.], deya risk va noaniqlik o’rtasidagi farqni izohlaydi.

Professor A.V.Vaxabov “Investitsion risk umumiy moliyaviy riskning tarkibiy qismi bo’lib, o’zida moliyaviy yo’qotishlar ehtimolini va investitsiyalardan daromadlarni to’liq ololmaslik yoki qo’shimcha investitsion xarajatlarning paydo bo’lishini namoyon etadi” [8, 165-b.] , deb ta’rif beradi.

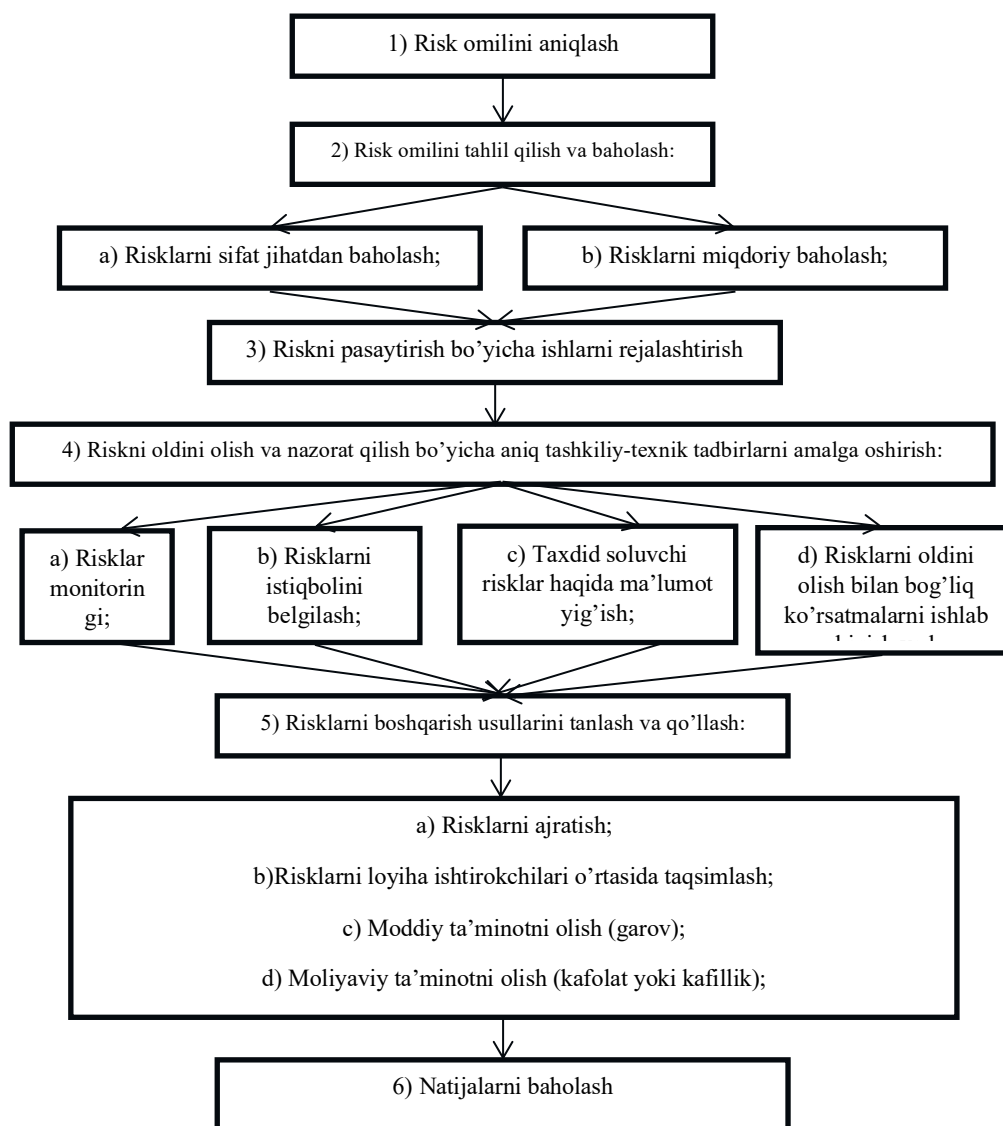
Martina Merkova, Josef Drabek risk to’g’risida quyidagi fikrlarni bildirib o’tishgan: “Risk har qanday tadbirkorlikning muqarrar qismidir, shuning uchun uni tahlil qilish juda muhim, ammo, shu bilan birga, paradoks shundan iboratki, bu loyihaning eng oxirigacha baholab bo’lmaydigan qismi hisoblanadi”[9, 656-662-b.].

Hozirgi kunda loyiha risklari deganda loyihani amalga oshirish natijasida ko’zlangan daromadlarning pasayishiga sabab bo’ladigan vaziyatlar majmuasi tushuniladi. Shu bilan birga, loyiha riski investitsion loyihani amalga oshirishga halaqit beradigan yoki loyiha samaradorligini pasaytiradigan risklarning yig’indisini ham anglatadi. Investitsiya riskini ma’lum bir investitsion qarorni qabul qilish natijasida zahiralarni yo’qotish imkoniyati, daromadlarni ololmaslik yoki qo’shimcha harajatlar zarurati sifatida belgilash mumkin.

Bugungi kunda investitsiya loyihalarini amalga oshirishda faqatgina loyihaga ta’sir etuvchi risk turlari aniqlanib qolmasdan, balki ularni tahlil qilib, baholab, so’ngra bunday risklarni samarali boshqarish va pasaytirish bo’yicha chora-tadbirlar ishlab chiqilmoqda. Investitsiya loyihasini ishlab chiqishda va amalga oshirish davrida yuzaga kelishi mumkin bo’lgan risklarning har bir turini alohida hisobga olish, o’rganish va tahlil qilish, baholash hamda ularni pasaytirish choralarini ishlab chiqish zarur bo’ladiki, bu risklarga qarshi kurashishning eng samarali usuli hisoblanadi.

Bizningcha, risklarni boshqarishning asosiy bosqichlarini quyidagicha ifodalash mumkin (1-rasm).

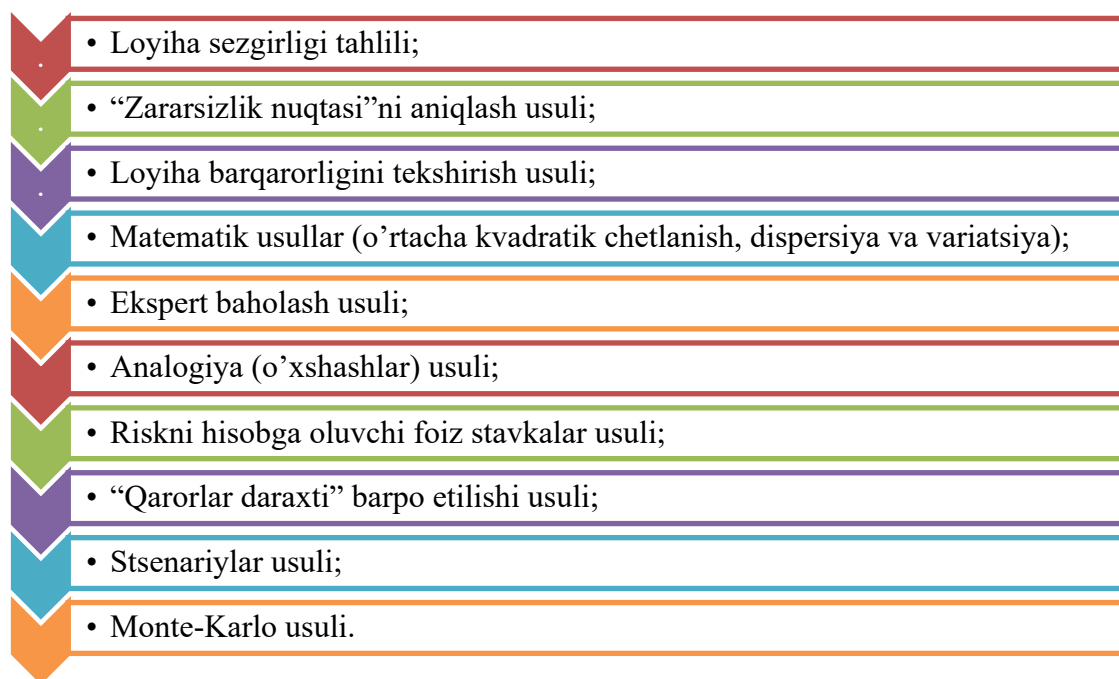
1-rasm. Risklarni boshqarish bosqichlari⁴

Risklarni boshqarish – investitsiya loyihasiga ta’sir etuvchi risklarni aniqlash, baholash, hisoblash, nazorat qilish (monitoring) va kamaytirish maqsadida kompaniyada doimiy olib boriladigan tuzilmaviy jarayondir. Risklarni boshqarish va baholashdan maqsad, investorga investitsiya loyihasini amalga oshirishning maqsadga muvofiqligi to’g’risidagi qarorlarni qabul qilish va mumkin bo’lgan moliyaviy yo’qotishlardan himoyalash bo’yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish uchun kerakli ma’lumotlarni taqdim qilishdan iborat.

⁴ Muallif tomonidan iqtisodiy adabiyotlarni o’rganish asosida ishlab chiqildi.

Shuni e'tiborga olish lozimki, investitsiya loyihalari risklarini boshqarishda ularni tahlil qilish va baholash natijalariga asoslanib, boshqarish usullari tanlanadi. Demak, loyiha risklarini baholash qanchalik mukammal amalga oshirilsa, buning natijasida loyiha bo'yicha aniq va ishonchli ma'lumotlarga ega bo'linadi va loyiha shunchalik samarali boshqariladi.

Amaliyotda investitsiya risklarini baholashning bir qancha usullari mavjud bo'lib, ulardan asosiylarini quyida keltirib o'tamiz (2-rasm).

2-rasm. Investitsiya risklarini baholash usullari⁵

Investitsiya loyihalari risklarini boshqarishdan asosiy maqsad risklarni pasaytirish hisoblanadi. Ana shu ma'noda tadbirkor risklarni samarali boshqarish uchun ularni pasaytirish yo'llarini ham bilishi talab etiladi.

Riskni pasaytirishning aniq vositasini tanlashda investor va tadbirkorlar quyidagi tamoyillarga asoslansalar, maqsadga muvofiq bo'lishini ilmiy va amaliy tadqiqotlar ko'rsatdi:

- ortiqcha tavakkal qilish kerak emas;
- risk oqibatlari to'g'risida o'ylash lozim;
- kam narsa uchun risk qilish kerak emas.

Birinchi tamoyilga asosan, investor o'z kapitalidan ko'ra ko'proq risk qilishi mumkin emas, ya'ni investor investitsiya loyahasini amalga oshirish to'g'risida qaror qabul qilishidan avval quyidagilarga amal qilishi lozim:

⁵ Muallif tomonidan iqtisodiy adabiyotlarni o'rganish asosida ishlab chiqildi.

- loyihaga ta'sir etuvchi risk bo'yicha mumkin bo'lgan zararning maksimal hajmini aniqlab olishi;

- zararlarni qo'yilayotgan kapital va o'zining barcha moliyaviy mablag'lari bilan taqqoslashi lozim.

- ushbu kapitalning yo'qotilishi investorning bankrot bo'lishiga olib kelish-kelmasligini risk koeffitsientini hisoblash asosida aniqlashi lozim. Risk koeffitsienti quyidagicha topiladi:

$$R_k = Z/O'MR \quad (1) [10; 62-b.]$$

Bunda R_k – risk koeffitsienti; Z – maksimal mumkin bo'lgan zararlar summasi; $O'MR$ – o'z moliyaviy resurslar hajmi.

Formuladagi $R_k \leq 0,3$ – riskning mumkin bo'lgan darajasi; $R_k \geq 0,7$ – investorni bankrotlikka olib keluvchi risk koeffitsienti.

Ikkinchi tamoyilning amalga oshirilishi investorning risk ehtimolligi miqdori va oqibatlarini aniqlab olgan holda riskni pasaytirish usullari to'g'risida qaror qabul qilinishini talab etadi.

Uchinchi tamoyilning amal qilinishi loyihadan ko'riladigan zarar hajmi nisbatan yuqori bo'lgan hollarda riskdan (tavakkal qilishdan) bosh tortish zarurligi bilan anglanadi, ya'ni oz samara uchun ko'p mablag'dan voz kechish kerak emas.

Investitsiya loyihalarini amalga oshirishdagi alohida risklar ta'sirini yo'qotish yoki yumshatish uchun bir qancha yo'llardan foydalaniladi.

1. Riskdan qochish - risk bilan bog'liq tadbirlardan voz kechishni (demak, bunda foydadan ham voz kechishni) bildiradi.

2. Riskni ushlab qolish – investor zimmasiga riskni qoldirish, bunda investor o'z kapitalini riskli tadbirlarga yo'naltirayotganda, risklardan ko'riladigan zararlarni qoplash uchun yetarli mablag'larga ega bo'lishi talab etiladi. Ko'zda tutilmagan xarajatlarni qoplash uchun zahira mablag'larini tashkil etish yo'li bilan yo'qotishlar hajmini qisqartirish mumkin bo'ladi.

3. Riskni uzatish (sug'urtalash) – investor risk havfini kimningdir zimmasiga yuklaydi. Riskni sug'urtalash, mantiqan olganda, muayyan risklarni sug'urta kompaniyalariga berishni anglatadi. Uning mohiyati investorning riskdan qutilish maqsadida daromadning bir qismidan voz kechishini anglatadi.

4. Risk darajasini pasaytirish – investor tomonidan yo'qotish ehtimoli va miqdorini kamaytirishga harakat qilishni anglatadi. Risk darajasini pasaytirish uchun turli usullar qo'llaniladi, ular ichida eng ommapob usullarga diversifikatsiya, cheklash (limitlash), sug'urta qilish yoki o'z-o'zini sug'urtalash, ishonchli va to'liq axborot va ma'lumotlarga ega bo'lish kabilar kiradi.

Investitsiya risklarini pasaytirish usullari quyidagilardan iborat:

- risklarni diversifikatsiyalash;
- risklarni sug'urtalash;
- risklarni loyiha qatnashchilari o'rtasida taqsimlash;
- risklar uchun moliyaviy zahiralarni ajratish.
- qo'shimcha ma'lumotlar va axborotlarga ega bo'lish.

Risklarni diversifikatsiyalash bir-biriga bog'liq bo'lmagan turli xil faoliyatlar o'rtasida risklarni taqsimlash xisoblanadi. Diversifikatsiya turli xil faoliyatlar o'rtasida investitsiyalarni taqsimlash asosida riskning bir qismidan qutulish imkonini beradi (masalan, investitsiya portfelini shakllantirish).

Investitsiya portfelini shakllantirishda risklarni taqsimlashning quyidagi shakllari mavjud:

- tovar va xizmatlar hamda faoliyat turlari bo'yicha diversifikatsiyalash;
- iste'molchilarni diversifikatsiyalash;
- mol yetkazib beruvchilarni diversifikatsiyalash;
- loyiha qatnashchilarni diversifikatsiyalash.

Risklarni sug'urtalash bu risklardan og'ish hisoblanib, bunda mukofot evaziga risklarni sug'urta kompaniyalariga berish orqali risklarni pasaytirish hisoblanadi. Sug'urtalashda mulkni sug'urtalash hamda baxtsiz hodisalardan sug'urtalash amalga oshiriladi. Mulkiy sug'urtalashning quyidagi shakllari mavjud:

- moddiy yo'qotishlar va zararlardan himoya qilish maqsadida pudrat qurilishlarini sug'urta qilish;
- moddiy yo'qotishlar va zararlardan himoya qilish maqsadida dengiz yoki havo transportlari orqali tashilayotgan yuklarni sug'urta qilish;
- moddiy yo'qotishlar va zararlardan himoya qilish maqsadida pudrat va subpudrat tashkilotlariga tegishli bo'lgan asbob uskunalarni sug'urta qilish.

Baxtsiz hodisalardan sug'urta qilishning quyidagi shakllari mavjud:

- qurilish qatnashchilari tana jarohatlari, shaxsiy zarar yoki mulkiy zarar ko'rganlarida bosh pudrat tashkilotlari faoliyatini himoya qilish maqsadida umumiy fuqorolik javobgarligidan sug'urta qilish;
- loyihalashtirish jarayonida arxitektorlik va texnik nuqtai nazardan xatolarga yo'l qo'yilganda loyihalarni boshqarishda kamchiliklar kelib chiqqanda bosh pudrat tashkilotini moddiy javobgarlikdan sug'urta qilish.

Risklarni loyiha qatnashchilari o'rtasida taqsimlash moliyaviy reja va shartnoma xujjatlarini ishlab chiqish davomida amalga oshiriladi. Risklarni taqsimlashda loyiha qatnashchilari ularga tegishli bo'lgan u yoki bu risklarni ko'paytirib yoki kamaytirgan holda qaror qabul qiladilar.

Risk orqali ko'rilgan zararlarni qoplash moliyaviy zahiralarni tashkil etishni ko'zda tutadi. Ko'zda tutilmagan zararlarni qoplash uchun moliyaviy zahiralarni tashkil etish orqaligina loyihani amalga oshirishda vujudga keladigan uzilishlarni bartaraf etish mumkin.

Moliyaviy zahiralarni tashkil etishda quyidagilarni aniqlash lozim:

- ko'zda tutilmagan xarajatlarni qoplash uchun kerakli bo'lgan mablag' miqdori;
- ko'zda tutilmagan xarajatlarni qoplash uchun kerakli bo'lgan zahiraning tarkibi;
- belgilangan zahiralardan foydalanish maqsadlari.

Moddiy zahiralalar maxsus zahiralalar tashkil etishni, masalan, ma'lum bir davr mobaynida loyiha bo'yicha ishlab chiqarish uzilishlarsiz amalga oshirilishi uchun xom ashyo va materiallar zahiralarni tashkil etishni anglatadi.

Tadbirkorlar yoki investorlar ba'zan investitsiya bo'yicha qarorlarni ma'lumotlarning yo'qligi yoki ma'lumotlarning yetarli emasligi sharoitida ham qabul qilishlari mumkin va shu sababli, investor loyihaning kelajakdagi istiqbolini to'g'ri belgilash maqsadida hamda loyihaning risklilik darajasini pasaytirish maqsadida ko'proq axborotlarga va kengroq ma'lumotlarga ega bo'lishni istaydi. Axborotlar sifatini oshirish va aniq ma'lumotlarga ega bo'lish qo'shimcha xarajatlarni keltirib chiqaradi. Shuning uchun loyihani tavsiflovchi ko'rsatkichlarning ishonchliligini oshirish imkoniyati bilan bu ma'lumotlarni olishga ketgan xarajatlarni taqqoslash lozim [11, 258-259 b.].

Shu bilan birga, xorijiy bank amaliyotida eng keng tarqalgan, kredit riskini pasaytirishga qaratilgan tadbirlar ham mavjud bo'lib, ularni quyida keltirib o'tamiz:

1) Qarzdorning kreditga layoqatliligini puxta baholash. Xorij bank amaliyotida ssuda oluvchini balli baholashga asoslangan usul juda keng tarqalgan (skoring metod). Bu usul mijoz reytingini aniqlashni ko'zda tutadi. Qarzdorni baholash mezonlari har bir bank uchun qattiq individuallashtirilgan bo'lib, uning amaliyotdagi mavqeidan kelib chiqadi va vaqti-vaqti bilan qayta ko'rib chiqiladi.

2) Bir qarzdorga beriladigan kreditning hajmini kamaytirish. Bu usul yirik hajmdagi kapitalni bitta mijozga emas, aksincha, uni bir necha mijozlar o'rtasida taqsimlash afzalligini bildiradi.

3) Kreditlarni sug'urtalash. Kreditni sug'urtalash uning qaytmaslik riskini to'liq sug'urta bilan shug'ullanuvchi tashkilot zimmasiga yuklanishini ko'zda tutadi. Sug'urtalash bilan bog'liq barcha xarajatlar ssuda oluvchilar tomonidan to'lanadi.

4) Yetarli ta'minotni jalb qilish. Bunday usul bankka berilgan summaning qaytishini va foiz olinishini kafolatlaydi. Kredit riskidan himoya qilishda asosiy e'tibor zararlarni qoplash uchun mo'ljallangan yetarli ta'minotni jalb qilishiga emas, balki ushbu zararlarga yo'l qo'ymaslik uchun qarzdorning kreditga layoqatliligini tahlil

qilishga qaratiladi. Chunki ssuda kredit kelishuviga muvofiq qaytarilishini hisobga olib beriladi.

Xulosa qilib aytganda, milliy iqtisodiyotda investitsiya loyihalarini samarali amalga oshirish loyiha risklarini baholash va boshqarish usullarini takomillashtirishni talab etadi. Buning uchun quyidagi ilmiy va amaliy taklif-tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Investitsiya loyihalari risklarini boshqarishda ularni tahlil qilish va baholash natijalariga asoslanib, boshqarish usullari tanlanadi. Loyihani samarali boshqarish esa, ko'zlangan samarali natijaga erishishga olib keladi. Shuning uchun loyiha risklarini baholashni puxta va mukammal amalga oshirish lozim;

2. Investitsiya loyihalari risklarini baholash va boshqarish usullarini tanlashda loyihaga ta'sir etuvchi risklarning o'ziga hos xususiyatlarini hisobga olish lozim. Bunda masalan, risklar sug'urtaladigan va sug'urtalanmaydigan turlarga bo'linadi. Sug'urtalanmaydigan risklardan fors-major risklari yoki siyosiy risklarni sug'urtalash usuli orqali boshqarish va sug'urta xarajatlarini hisoblashdan ko'ra, moliyaviy zahiralarni ajratish usuli va xarajatlarni qoplash uchun kerakli bo'lgan mablag' miqdorini aniqlash afzal hisoblanadi;

3. Investitsiya loyihalari risklarini baholashda kompleks baholash ishlarini amalga oshirish lozim, ya'ni risklarni baholashda faqat bitta baholash usuli bilan kifoyalanmasdan, balki obyektiv (statistik va hisobot ma'lumotlariga asoslangan) usullar hamda subyektiv (ekspert fikriga asoslangan) usullar, shuningdek, sifat va miqdor jihatdan baholash usullarining integratsiyasiga asoslangan kompleks baholanishi lozim. Bunda bitta usulning kamchiligi ikkinchi usulning afzalligi bilan qoplanadi va risklarni mukammal baholanishiga erishiladi;

4. Milliy iqtisodiyotda risklarni baholash usullari xorij tajribalariga va ayniqsa, axborot kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan bo'lishi lozim. Xorijiy iqtisodchi olimlar tomonidan taklif etilgan moliyaviy vositalar asosida risklarni boshqarish usullarining qo'llanilishi innovatsion moliyalashtirish mexanizmlaridan foydalanilishiga, ilg'or va zamonaviy boshqarish usullarining keng qo'llanilishiga olib keladi.

Адабиётлар рўйхати / Список литературы / References

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Toshkent. 25 yanvar, 2020 yil.
<https://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-oliy-25-01-2020>

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Toshkent. 28 dekabr, 2018 yil. www.press-service.uz
3. Инвестиции: Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению подготовки «Экономика» / Б.Т.Кузнецов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. – 663 с. (С. -284.)
4. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений. 4-е изд., доп. – М.: А ТЕМП, 2006. – 3423 с. (С. -2517.)
5. Merriam-Webster's Dictionary and Thesaurus, Mass-Market Paperback – April 1, 2014.
6. M.B. Junkes, A.P. Tereso, P.S.L.P. Afonso The Importance of Risk Assessment in the Context of Investment Project Management: A Case Study// Conference on ENTERprise Information Systems / International Conference on Project MANagement / Conference on Health and Social Care Information Systems and Technologies, CENTERIS / ProjMAN / HCist 2015 October 7-9, 2015. (902-910 pages).
7. Виленский П.Л., Лившиц В.Н., Смоляк С.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов: Теория и практика: учеб. пособие. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство «Дело» АНХ. 2008. – 1104 с. (С.-485.)
8. A.V.Vaxabov, Sh.X.Hajibakiev, N.G.Muminov Xorijiy investitsiyalar. O'quv qo'llanma. / i.f.d. professor A.V.Vaxabovning umumiy tahriri ostida. – T.: "Moliya", 2010. – 328 b. (B. -165.)
9. Martina Merkova, Josef Drabek. Use of risk analysis in investment measurement and management. (<http://toc.proceedings.com/29281webtoc.pdf>) (656-662 pages).
10. Балабанов И.Т. Риск-менеджмент: учебное пособие. – М. Финансы и статистика, 1996. – 196 с. (С. -62).
11. Староверова Г. С. Экономическая оценка инвестиций: Учеб. пос. – М. КНОРУС, 2006. – 312 с. (С.-258).

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2022. -№ 1(4).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Иқтисодиёт фанлари

**ИНСОН КАПИТАЛИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ИСЛОМ СУГУРТА
ТИЗИМИНИ АМАЛГА ОШИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ**

Асамходжаева Шоира Шукуруллаевна

ТМИ, “Баҳолаш иши ва инвестициялар” кафедраси катта ўқитувчиси

**НАПРАВЛЕНИЯ РЕАЛИЗАЦИИ ИСЛАМСКОЙ СИСТЕМЫ
СТРАХОВАНИЯ В РАЗВИТИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА**

Асамходжаева Шоира Шукуруллаевна

Старший преподаватель кафедры «Оценочное дело и инвестиции» ТФИ

**DIRECTIONS FOR THE IMPLEMENTATION OF THE ISLAMIC
INSURANCE SYSTEM IN THE DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITAL**

Asamxodjaeva Shoira

Senior teacher, Tashkent Institute of Finance

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Асамходжаева Ш.Ш. Инсон капиталини ривожлантиришда ислом сугурта тизимини амалга ошириш йўналишлари // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2022. – № 1 (4). – Б. 39–45.
<https://doi.org/10.47390/B1342142022N4>

Аннотация. Мақолада инсон капиталини ривожлантиришда ижтимоий сугурта муносабатларининг аҳамияти ҳамда ислом сугурта тизимининг анъанавий сугуртадан фарқли жиҳатлари тадқиқ қилинган. Ўзбекистонда ислом сугуртаси шаклларида бири бўлган такафулни амалга ошириш йўналишлари ўрганиб чиқилган.

Калит сўзлар: инсон капитали, ижтимоий сугурта, риск, ислом сугуртаси, такафул, вақф, жамғарма.

Аннотация. В статье рассматривается роль социального страхования в развитии человеческого капитала и отличия исламской системы страхования от традиционного страхования. Изучены направления реализации одной из продуктов исламского страхования такафул в Узбекистане.

Ключевые слова: человеческий капитал, социальное страхование, риск, исламское страхование, такафул, вакф, фонд.

Abstract. The article discusses the role of social insurance in the development of human capital and the differences between the Islamic insurance system and traditional insurance. The directions of implementation of one of the products of Islamic insurance takaful in Uzbekistan were studied.

Key words: human capital, social insurance, risk, Islamic insurance, takaful, waqf, fund.

DOI: 10.47390/B1342142022N4

Инсон капитали корхона учун муҳим ва айти пайтда киммат ресурсдир. Шунинг учун иш берувчи нафақат корхонанинг инсон капиталини шакллантиришга, балки уни тўплаш, ҳимоя қилиш ва юқори даражада сақлашга интилади, яъни уни доимий равишда такрор ишлаб чиқаришдан манфаатдордир. Кўпгина мамлакатлар қатори бизнинг республикамизда ҳам бу борада бир қатор ишлар амалга оширилмоқда. Муҳтарам Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек, “Бу ишлардан асосий мақсад мамлакатимизда инсон капиталини ривожлантириш. Хом ашё ва уни қайта ишлаш билан узокқа бориб бўлмади. Қолаверса ишлаб чиқаришда қўшимча қиймат олиш учун ҳам инновациялар керак. Шу боис илм-фан тараққиётимизнинг муҳим йўналиши, таянчи бўлади”[1]. Бу муаммони репродуктив функцияни бажарадиган ижтимоий суғурта орқали ҳал қилиш мумкин. Инсон капиталининг такрор ишлаб чиқарилиши деганда шахснинг муҳим ижтимоий-иқтисодий фазилатлар ва қобилиятларнинг ташувчиси сифатидаги такрор ишлаб чиқарилиши тушунилиши мумкин. Корхонанинг инсон капитали ходимнинг ҳаёти ва соғлиғи билан боғлиқ хавф-хатарларга, яъни ижтимоий рискларга дучор бўлади. Ижтимоий суғурта муносабатлари - бу иш берувчилар ва ишчиларни ижтимоий хавфлардан ҳимоя қилиш соҳасидаги меҳнат муносабатларининг давоми ва ривожланишидир. Шу сабабдан инсонларни турли хавфлардан ҳимоялашда суғурта тизимига мурожаат қилинади.

Ҳар бир мамлакатда фуқароларнинг ижтимоий суғуртаси ўзининг шаклланиши ва ривожланишининг тарихий йўлидан ўтди, аммо уларнинг ривожланиши учун қўйилган вазифаларнинг барча ўхшашлиғи билан уларни ҳал қилиш усуллари ва ёндашувлари сезиларли даражада фарқ қилади. Ижтимоий суғурта давлат ижтимоий сиёсатининг асосий қисмидир. Мамлакатда ривожланган ижтимоий суғурта тизими фуқароларга самарали ҳимоя механизмларини тақдим этади ва шу билан биргаликда иқтисодий барқарорликни таъминлайди ва жамиятда ижтимоий бирдамлик муҳитини яратади. Бугунги кунда бир-биридан тузилиши билан ҳам, молиялаштиришнинг

турли усуллари билан ҳам фарқ қилувчи турли хил ижтимоий суғурта тизимлари мавжуд [2]. Ҳозирги кунда дунёнинг бир қатор мамлакатларида анъанавий суғурта хизматлари билан бирга исломий суғурта муносабатларини ривожлантиришга ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ислом суғуртаси такафул, вақф, ўзаро ёрдам жамғармалари ва ўзаро суғурта каби шаклларда амалга оширилиши мумкин. Исломий суғурта шакллари билан бири бўлган “такафул” арабча сўздан олинган бўлиб, “ўзаро кафолатлаш” маъносини билдиради. Такафул Ўзбекистон қонунчилигида кўзда тутилган, фуқаро ва ташкилотлар томонидан муайян пул маблағларини бирлаштириш йўли билан, амалга оширилиши мумкин бўлган икки томонлама суғуртага мос келади. Ушбу суғурта тури айрим мамлакатларда вақф кўринишида ҳам қўлланиб келинмоқда. Бундан, молиявий маҳсулот ёки тизимнинг нафақат номига, балки унинг шакли ва тамойилларига ҳам эътибор қаратиш муҳимлигини англашимиз мумкин.

Шу ўринда такафул ва анъанавий суғурта ўртасидаги фарқларнинг айримларига тўхталиб ўтсак.

Ислом ҳуқуқшуносларининг аксарияти шариатга тўғри келмаганлиги сабабли анъанавий суғурта шартномасини ислом динида қабул қилиниши мумкин эмас, деган хулосага келишган. Бунда анъанавий суғурта билан боғлиқ қуйидаги сабаблар асос қилиб келтирилган:

- у ал-ғарор (ноаниқлик) элементини ўз ичига олади;
- у фоиз назарияси ва амалиётига асосланади; анъанавий ҳаёт суғуртаси сиёсати фоизга асосланади, исломий модел эса шерикчиликка асосланади, бунда иштирокчилар томонидан бадалларнинг бир қисми эҳсон сифатида қабул қилинади. Шу сабабли, такафулдаги сиёсат эгалари одатда иштирокчилар деб аталади;

- бу қимор ўйинларининг бир тури сифатида қаралади.

Аввало, исломий суғурта, ислом шариатига мувофиқ, васийлик ва ҳамкорлик тамойилларига асосланган ижтимоий ҳамжихатлик (такафул) шаклидир.

1. Анъанавий суғуртада суғурталанган шахс ноаниқликни ўрнини босади. Олдиндан белгиланган тўлов, мукофот эвазига у суғурталовчига белгиланган рисклардан юзага келиши мумкин бўлган иқтисодий йўқотишларни ўрнини босади. Ислом суғуртасида иштирокчилар барча рискларни ўзаро бўлишади ва ҳеч қандай таваккалчилик ўтказилмайди.

2. Анъанавий суғурта компаниялари фойда олиш истагидан келиб чиқади, ислом суғурта компаниялари эса нотижорат ҳисобланади, актсиядорлар ўз хизматлари учун ҳақ олиш ва бизнесдаги улуш олиш ҳуқуқига эга бўлсалар ҳам,

бизнес фойдасига улуш олиш ҳуқуқига эга эмаслар. улар томонидан бошқариладиган маблағларнинг инвестицион даромадлари

3. Анъанавий суғурта компаниясидаги суғурта эгалари ислом компанияларида бўлганларида компания директорлари сайловида овоз бериш ёки компаниянинг йиллик ҳисобларини кўриш ҳуқуқига эга эмаслар; ушбу имкониятлардан маълум миқдорда бадаллар тўлайдиган барча иштирокчилар фойдаланишлари мумкин.

4. Такафул тизимида, агар суғурта полиси муддатидан олдин суғурталанган шахс вафот этса, бенефициар суғурта мукофотларининг тўлиқ миқдори, бонус ва дивидендлар ҳамда тўланган бадаллар бўйича олинган фойданинг бир улушини, шунингдек компанияга шерикчилик асосида қўшилган иштирокчилар хайр-эҳсонини олиш ҳуқуқига эга. Бундай битим жамиятдаги ночорларнинг фаровонлигига ўзаро ҳисса сифатида қаралади. Агар суғурта қилдирувчи суғурта полиси муддати тугагунга қадар тирик бўлса, у суғурта мукофотларининг тўлиқ миқдорини, суғурта мукофотлари бўйича олинган фойданинг улушини, компания сиёсатида мувофиқ мукофот ва дивидендларни олиш ҳуқуқига эга.

5. Анъанавий ҳаётни суғурталаш полисида агентнинг тўловлари суғурта қилдирувчининг тўланган бадалларидан тўланади, ислом моделида эса агентлар компания учун ишлайди ва шу тариқа компания томонидан тўланади.

6. Анъанавий тизимдаги суғурта улуши, одатда, суғурталанган шахсга тўланади, агар у суғурта полисининг амал қилиш муддати тугаганда тирик бўлса. Агар у ушбу санадан олдин вафот этса, суғурта фоизлари фойда олувчиларга тўланади, улар орасида оила, хизматчилар, компания, ишончли вакил, шериклар, гаровга қўювчи ва бошқалар киради. Лекин ислом моделига кўра, суғурта фоизлари васият тамойилига кўра суғурталанган шахснинг меросхўрларига тўланади [4].

Такафул тўғри амалга оширилиши учун махсус суғурта жамғармаси тузилади. Жамғарма аъзолари олдиндан эълон қилинган тартиб-қоидага кўра суғурта учун бадалларни эҳсон сифатида жамғармага киритишади, жамғарма эса ўз мулкига айланган ушбу маблағлар ҳисобидан аъзоларининг келишилган зарарларини қоплаб туради. Йил якунида суғуртадан ортган маблағларнинг бир қисми жамият низомидаги тартиб-қоидалар асосида кейинги йиллар захирасига олиб қўйилиши ёки аъзолар ўртасида тақсимланиши, вақф шаклида тузилган жамғарманинг қолдиғидан эса муҳтожларга моддий ёрдам ҳам кўрсатилиши мумкин.

Такафул ёки ислом суғуртаси ўзаро ёрдам ва ихтиёрий бадаллар тамойилларига асосланган бўлиб, гуруҳ аъзолари ўртасида рискларни жамоавий

ва ихтиёрий тақсимлашни таъминловчи тизимдир. Такафул - ислом ҳуқуқи тамойилларига жавоб берадиган суғурта тури ҳисобланади [5].

Ислом суғуртасида ҳам анъанавий суғуртада бўлгани каби суғуртанинг иккита тармоғи мавжуд: оилавий такафул ва умумий такафул. Такафул операциялари анъанавий суғуртанинг барча соҳаларида амалга оширилиши мумкин.

Дастлаб, такафул тизими муқобил суғурта тизими сифатида ривожланган. Аммо вақт ўтиши билан бу тизимда шариат тамойилларининг мавжудлиги мусулмон бўлмаган аҳолининг ҳам такафул операторлари хизматларидан фойдаланишига ҳеч қандай тўсқинлик қилмаслигини кўрсатди. Ҳозирда исломий суғурта амал қиладиган барча мамлакатларда “Такафул” ташкилотларининг миқозлари ҳам мусулмонлар, ҳам бошқа дин вакиллари дир. Масалан, ислом суғурта бозори дунёда энг ривожланган Малайзияда “Такафул” ташкилотлари миқозларининг аксарияти мусулмон бўлмаганлар дир. Шунингдек, исломий суғурта маҳсулотлари Европада, хусусан, Буюк Британияда жуда машҳур. Бугунги кунда Европа ва Марказий Осиё мамлакатлари ислом молияси соҳасидаги мутахассислар томонидан ислом суғурта тизимини ривожлантириш нуқтаи назаридан энг истиқболли мамлакатлар сифатида баҳоланмоқда.

Ҳозирда кўпгина мамлакатларда давлат, аҳоли ва молия сектори экспертлари томонидан ислом молиясига қизиқиш фаол ўсиб бораётганини кузатиш мумкин. Мазкур мамлакатларда мутахассислар томонидан такафул тизимини жорий этиш имкониятлари ўрганилмоқда [3]. Бу борада дуч келинаётган энг долзарб муаммолар сифатида қуйидагилар кўрилмоқда:

- 1) ислом суғуртаси фаолиятининг ҳуқуқий асослари;
- 2) такафул фондини бошқариш моделини танлаш;
- 3) ислом инвестиция воситаларининг етишмаслиги;
- 4) корпоратив бошқарув.

Ислом суғуртаси маълум нуқталарда анъанавий суғуртадан сезиларли даражада фарқ қилиши сабабли, такафул тизими фаолияти учун қуйидаги қонунчилик асосларини кўриб чиқиш зарур:

- 1) такафул операторларини ва такафул бозорининг бошқа профессионал иштирокчиларини лицензиялаш (рўйхатдан ўтказиш) шартларини белгилаш;
- 2) такафул операторларининг суғурта тўловларини кафолатлаш жамғармасини ташкил этиш;
- 3) такафул саноати институционал инфратузилмасини шакллантириш: такафул брокерлари институтини жорий этиш;

4) қайта суғурталаш фаолиятига қўйиладиган талабларни аниқлаш (қайта такафул);

5) қайта суғурталовчилар томонидан ўз ушлаб қолиш миқдорини аниқлаш;

6) шариат маслаҳат кенгашини тузиш;

7) корпоратив бошқарув тамойилларини ва рискларни бошқариш тизимига қўйиладиган талабларни белгилаш;

8) халқаро ислом молия бозорлари билан ҳамкорлик: Ислом молиявий хизматлар кенгаши, Ислом молия институтлари учун бухгалтерия ва аудит ташкилоти (ААОИФИ) ва бошқалар;

9) такафул операциялари учун қулай солиқ шароитларини яратиш.

Ислом суғурта ташкилотининг фойдаси такафул фондининг танланган бошқарув модели туридан келиб чиққан ҳолда шакллантирилади. Бугунги кундаги Такафул тизимининг энг оммабоп моделлари қуйидагилар: 1) Вакала - бу вакиллик модели бўлиб, араб мамлакатларида машҳур модел ҳисобланади; 2) Мудароба – бу фойдани тақсимлаш модели бўлиб, Малайзияда кенг қўлланилади (шунингдек, иккала моделнинг ўзгартирилган шакллари); 3) Вакала-Мудароба модели – яъни иккала моделнинг комбинацияси; 4) Вақф модели – бу модел кўпроқ Покистонда қўлланилади. Мазкур моделларнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганган ҳолда амалиётда қўллаш бўйича тавсиялар бериш мумкин.

Ислом молия тизимидаги корпоратив бошқарув ҳам асосан анъанавий молия тизимидаги қоидалар билан бошқарилади. Фақат ислом ҳуқуқи тамойилларига риоя қилишни тартибга солувчи нормалардан келиб чиққан ҳолда фарқланади. Бу борадаги асосий қоида ислом молия институтида ислом молияси тамойилларига риоя этилиши учун масъул бўлган махсус орган – Шариат Кузатув кенгашининг мавжудлиги ҳисобланади. Ислом суғурта ташкилотида бундай кенгашни тузиш зарурати инкор этилмайди ва қонун даражасида албатта тузилиши керак. Бундан ташқари, кенгаш аъзоларини танлаш мезонлари халқаро стандартларга мувофиқ белгиланиши керак.

Хулоса қилиб айтганда, инсон капиталини ривожлантиришда уни турли хатарлардан ҳимоя қилишга эҳтиёж сезилади. Бу эҳтиёжни қондиришда анъанавий суғурта хизматлари билан бир қаторда исломий суғурта хизматларидан ҳам фойдаланиш замон талабига айланиб бормоқда. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, кўпгина мамлакатларда ислом суғурта шакллари амалиётга жорий этишдаги муаммолар суғурта соҳаси фаолиятини тартибга солувчи қонун ҳужжатларида тегишли норманинг йўқлиги билан бир қаторда, тегишли кадрларнинг етишмаслиги ва уларни республика ҳудудида тайёрлаш имкониятида ҳам кўзга ташланмоқда.

Адабиётлар рўйхати / Список литературы / References

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг илм-фан ва олий таълим соҳасини ривожлантириш бўйича белгиланган вазифалар ижросига бағишланган йиғилиши.
(<https://www.gazeta.uz/oz/2019/05/29/inson-kapitali/>)
2. Маҳкамова Ш., Маманов А. Ижтимоий суғурта моделлари: жаҳон тажрибаси ва Ўзбекистон амалиёти. «Экономическое обозрение» журнали. №2 (254) 2021.
3. Махметова А.С., Мекемтас К.М. Некоторые аспекты внедрения исламского страхования (такафул) в Республике Казахстан. <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-aspekty-vnedreniya-islamskogo-strahovaniya-takaful-v-respublike-kazahstan>
4. Islamic Insurance (Takaful). (<https://www.islamic-banking.com/explore/islamic-finance/islamic-insurance-takaful#Top>)
5. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1337490>.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2022. -№ 1(4).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

Филология фанлари

ЖОНДОР ТУМАНИ ТОПОНИМЛАРИ СЕМАНТИКАСИ

Ахматова Интизора Хасан қизи

Навоий давлат педагогика институти таянч докторанти

СЕМАНТИКА ТОПОНИМОВ ЖОНДОРСКОГО РАЙОНА

Ахматова Интизора Хасан кизи

Базовый докторант Наваинского государственного педагогического института

SEMANTICS OF TOPONYMS OF JONDOR DISTRICT

Akhmatova Intizora Khasan qizi

Basic doctoral student of Navoi State Pedagogical Institute

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Ахматова И.Х. Жондор тумани топонимлари семантикаси // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2022. – № 1 (4). – Б. 46–51. <https://doi.org/10.47390/B1342142022N5>

Аннотация. Мақолада топонимлар халқнинг миллий-маънавий бойлиги эканлиги, Жондор тумани жой номларининг лексик, этимологик хусусиятларини мисоллар асосида ёритиш мақсад қилинган. Топонимларнинг шаклланишида ҳар бир халқнинг миллий анъаналари, дунёқараши, касб-корининг намоён бўлиши баён этилади. Топонимларнинг номланиш тарихи, келиб чиқиши, маъно нозикликларининг моҳияти ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: Ономастика, Топонимика, Топоним, Этноним, Этимология, Халқ урф одати, Миллий бойлиги.

Аннотация. Статья призвана осветить лексические, этимологические особенности топонимов Жондорского района на примере того, что топонимы являются национальным и духовным достоянием народа. Формирование топонимов описывает национальные традиции, мировоззрение, профессию каждого народа. Рассмотрены история наименования топонимов, их происхождение, сущность тонкостей значения.

Ключевые слова: ономастика, топонимия, топонимия, этноним, этимология, народная традиция, национальное богатство.

Abstract. *The article aims to highlight the lexical, etymological features of place names of Jondor district, based on examples, that toponyms are a national and spiritual wealth of the people. The formation of toponyms describes the manifestation of national traditions, worldview, profession of each nation. The history of naming of toponyms, their origin, the essence of the subtleties of meaning are considered.*

Key words: *Onomastics, Toponymy, Toponymy, Ethnonym, Etymology, Folk Tradition, National Wealth.*

DOI: 10.47390/B1342142022N5

Топонимларни ўрганиш барча замонларда долзарблик касб этган. У инсон ижтимоий фаолияти ҳақида маълумот берувчи муҳим омиллардан биридир. Бу соҳанинг тадқиқига оид изланишлар илдири анча қадимийдир. Сўнги йилларда топонимиканинг назарий ва амалий асослари ишлаб чиқилди. Бу соҳанинг ривожига рус олимларидан В.А.Никонов, А.В.Суперанская, А.П.Дульзон, Э.М.Мурзаев, В.Н.Топоров, О.Н.Трубачев, ўзбек номшуносларидан Ҳ.Ҳасанов, Э.Бегматов, Т.Нафасов, С.Қораев, З.Дўсимов ва бошқаларнинг хизматлари катта бўлди. Ўзбекистон топонимияси XX асрнинг 60-йилларидан илмий асосда ўрганила бошланди. Дастлаб, Қашқадарё, Хоразм, Тошкент, Сурхондарё, Самарқанд, Марғилон, Қўқон, Бухоро, Бойсун, Мирзачўл, Шаҳрисабз ҳудудларидаги жой номлари тадқиқ этилди. Ушбу изланишлар самараси улароқ, топонимикага оид бир неча луғатлар, рисола ва монографиялар нашр этилди. Натижада, бугунги кунда жаҳон тилшунослигида бўлгани каби Ўзбекистондаги топонимлар ҳақидаги маълумотлар кўпгина манба сифатида шаклланди.

Топонимика сўзи юнонча сўздан олинган бўлиб, *topos* – жой ва *onoma* – исм, ном деган маъноларни ифодалайди. Бу бўлим тилшунослик фанининг Ономастика соҳасининг жой номлари ва тил бирлиги сифатидаги тузилиши, уларнинг номланиш сабаблари, тараққий топиши ва ривожланиши жараёнида тилнинг грамматик хусусиятларини, улардаги тил ҳодисаларининг тузилишини ўрганувчи бўлимидир. Топонимлар муайян бир ҳудуддаги жой номлари мажмуини ифодалаганда топонимия, алоҳида олинган жой номини билдирганда эса топоним деб юритилади.

Топонимлар ҳам бошқа тил бирлигидаги лексемалар сингари тил луғат тизимининг бирлигидир. Шуниси аҳамиятлики, топонимлар тил тизимидаги барча лексемалардан ўзининг луғавий маъносидан ташқари, унинг табиатидаги ички хусусиятлари, жумладан, жамиятдаги маълум бир даврнинг маънавий ҳолати, иқтисодий турмушидан маълумот берши билан ажралиб туради. Бундан ташқари, жой номлари тил тизимининг қадимий шакллариининг фонетик, лексик ва морфологик элементларини ўзида мужассамлаштиради.

Масалан: Бухоро вилоятининг Жондор туманидаги Кўлён қишлоғининг этимологияси, унинг кўлнинг ёнида жойлашганлигини баён этмоқда. Гарчи ҳозирда бу қишлоқнинг атрофида биронта қишлоқ бўлмасада. Бундан маълум бўладики, топонимлар жой номи бўлиб келиши билан бирга, ўзи номлаган жойнинг табиий географик шароити, аҳолининг этник таркиби вужудга келишининг асосий манбалари ҳисобланади.

Топонимика тилшунослик фанида тил тарихи (тарихий лексикология, тарихий фонетика, тарихий морфология), диалектология, этимология учун катта аҳамият касб этади. Бу соҳага оид тадқиқот ишларини олиб боришда муҳим манба ҳисобланади. Тилимиздаги топонимик бирликларнинг кўпчилик қисмини ҳозирда архаизм ёки историзмга айланган жой номлари ташкил қилади. Мисол тариқасида шулардан баъзиларини келтирамиз: Бухоро вилояти Жондор туманидаги Урганжиён топоними таркибидаги -и, (-иён) кўшимчалари ҳозирда жой номига кўшилиб, унинг қайси ҳудуд вакили каби маънолари эскирган. Истемолдан чиққан ҳисобланади. Аммо бу кўшимча орқали бир ҳудудда яшаётган халқнинг қайси уруғ вакили эканлигини ва бошқа жойдан кўчиб келган аҳоли вақлларининг номи каби маълумотларни ўзида акс эттирмоқда. Шу ҳудудда яшаётган Урганжилар номли уруғ вақлларининг номи ҳам юқоридаги тарифга мос келади. Аммо бундаги –и, кўшимчаси –лик кўшимчаси билан маънодошликни ҳосил қилмоқда. Баъзи топонимлар таркибида учрайдиган -т, -от, -ат кўшимчаси анча тарихий кўшимчалар сирасига киради. Улар кўплик, жамлик маъноларини ифода этади. Ушбу морфемалар ҳозирда ҳам баъзи жой номлари таркибида учрайди. Масалан: Хоразм вилоятида: Боғот – боғлар, боғ – роғли жой, Қарши туманида: Кўлот – атрофида кўли кўп жой каби маъноларни ифодалаётган топонимлари шундай номлар жумласига киради.

Топонимларда маълум ҳудуднинг ўсимликлар дунёси, ҳайвонот олами ҳам ўз аксини топади. Топонимик маълумотларга асосланган ҳолда шу атрофларда қадимда қандай ўсимликлар ўсганини, қандай ҳайвонлар яшаганлигини билиб олса бўлади. Юлғунзор, Ёнғоқлик, Шувоқзор, Себзор, Яккатут, Гулзор, сингари топонимларда шундай ҳолатни кузатиш мумкин.

Топонимлар аҳоли миграцияси (бир жойдан иккинчи жойга кўчиши) хусусида муҳим маълумотлар бера олади. Марказий Осиёда 10 дан ортиқ Самарқанд деб аталувчи қишлоқлар бор. Буларнинг ҳаммаси Самарқанд шаҳрига нисбат бериб қўйилган номлардир. Кўқон шаҳридаги Исфара гузар, Андижон вилояти Пахтабод туманидаги Кўқонқишлоқ, Наманган вилояти Мингбулоқ туманидаги Кўқонтўпи, Самарқанд вилоятининг Самарқанд туманидаги Тошкентлик, Жиззах шаҳри ва унинг атрофларидаги Оққўрғонлик, Ховослик, Ўратепалик, Равотлик, Сурхондарё вилояти Ангор туманидаги Фарғонагузар,

Қумқўрғон туманидаги Бандихонлик топонимлари аҳолининг кўчиши асосида пайдо бўлган номлардир. Бир объектдан иккинчи объектга бориб ўрнашиб қолган аҳолининг янги жойи уларнинг аввалги жойи номи билан атала бошлаган. Бир объект номи иккинчи объект учун ҳам ном бўлиб ўтган. Ўлкамизда Жалойир, Қурама, Қотағон, Манғит, Қангли, Кенағас, Найман, Дўрмон, Урганжи, Қўнғирот, Қиёт, Қовчин, Чимбой сингари қишлоқ номлари бир неча жойда учрайди. Булар ўзбек халқи таркибига кирган уруғ-қабилалар номлари билан аталган этнотопонимлардир. Бу хил жой номларига қараб шу номли аҳоли масканларида қадимда шундай қабила, уруғ вакиллари истиқомат қилган деб бемалол айтиш мумкин. Бундай ҳолат Жондор тумани микротопонимларида ҳам учрайди: Қазоқон, Қазоқон, Қўшработ, Жалоир, Арабхона, Қипчоқ, Умархўжа, Тороб, Манғит, Хўжалар, Араблар каби топонимларни кўплаб ҳудудларда учратиш мумкин.

Шу билан бирга, юртимизнинг кўпгина вилоятларида учрайдиган оқ ва қора лексемалари билан боғлиқ Оксув, Қорасув каби топонимларни учратиш мумкин. Қизиғи шундаки, бундай оқ ва қора топоним шаклидаги қисмлар бугунги кунда ранг-тус ифодаловчи сўз маъносини йўқотган.

Профессор Т.Нафасов Оқработ деган қишлоқлар республикада анчалиги, рабботнинг араб истилосидан сўнг савдо йўлларида қурилган тевараги девор билан ўралган манзил, карвонсарой, ҳарбий истехком, шаҳардан ташқарида қурилган сарой эканлиги ҳамда Оқработ – катта раббот, улкан истехком эканлигини қайд этган.[6; 198–199- б.]

Юқоридаги фикрларга таянган ҳолда айтиш мумкинки, Жондор туманидаги Оқработ топоними таркибидаги оқ лексемаси ҳам улкан, буюк каби маъноларни ифодаламоқда. Бунинг яна бошқа бир сабабига кўра, Жондор туманининг қадимда Буюк ипак йўли йўналишида жойлашганлиги ҳисобга олинса, фикримиз янада аниқроқ далилланади.

Вилоятнинг бошқа ҳудудида учрайдиган Оқпўлат топоними таркибидаги оқ лексемаси ҳам ранг-тус ифодаловчи бирлик эмас. Аксинча пўлат уруғ номининг кўламини ифодаламоқда. Бунда ҳам катта ҳудудда яшовчи уруғ маъносини ойдинлаштирмақда. Манбаларда туркий уруғ номлари орасида пўлатчи/пўладчи номи мавжудлиги, барлосларда ҳам пўлатбачча деган уруғ тармоғи борлиги, қорақалпоқларнинг кандакли уруғининг бир шохобчаси тоқпўлат деб аталиши, Қашқадарё вилоятида Пўлати ва Бухоро вилоятида Оқпўлат номи қишлоқлар борлиги ва этнонимдан қишлоқ номи келиб чиққанлиги келтирилган. [3; 212- б.]

Бу фикрлардан аниқлашадикки, Жондор туманидаги Пўлати топоними ҳам этнонимдан топонимга айланган.

Ҳозирги кунда оқ ва қора лексемалари тил бирлиги сифатида ўзаро зид маъноли сўздир. Аммо Жондор туманида учрайдиган баъзи топонимлар эътимологияси ўрганилаиш жараёнида маълум бўлишича, уларнинг маъноси ўзаро қарама-қарши аксинча маъно жиҳатидан анча яқинликни ифодалаганлигини кўришимиз мумкин.

Бундай таркибли топонимлар таркибидаги *қора* шакли бир қанча ўзига хосликларни намоён этади. Бу ҳақда сўз юритар экан, профессор Т.Нафасов ушбу сўзнинг *туркий ва мўғул тилларида қора/хара – баландлик..., текисликдаги кичик баландлик, дўнг жой, кичик тепа* маъноларида қўлланишини таъкидлаган. [6; 198–199- б.]

Шу билан бирга яна бир тадқиқотчи А.Пардаев ўзининг номзодлик диссертациясида *қора* сифат лексемаси хусусида сўз юритиб, манбаларда бу сўз “катта”, “йирик”, “муҳташам”, “улуғ”, “қудратли”, “кучли”, “покиза”, “мусаффо”, “куруқлик”, “ер”, “зулмат кўки”, “шимол” каби маъноларда қўлланиши борасида маълумотлар мавжудлигини кўрсатган.[7; 8 - б.]

Юқоридаги фикрларга таянган ҳолда айтиш мумкинки, Жондор туманидаги Оқрабат, Работи қара топонимлари ранг-тус маъносини эмас, балки улуғ, буюк, қудратли, покиза каби маъноларни ифодалаган.

Туман топонимларини ўрганиш жараёнида маълум бўлдики, баъзи топонимлар замирида фасллар маъноси ойдинлашади. Масалан: бундай топонимлар сирасига Довча, Лола, Гулзор каби номларни келтириш мумкин. Бундай топонимларнинг номланишида халқимизнинг анимистик қарашлари етакчилик қилишини англашимиз мумкин. Яъни уларнинг табиат кўчига ишончи асосида ўзи яшаб турган жойнинг ҳар доим баҳор фаслидай куркли, хушманзара бўлиши орзуси яширинганлиги номоён бўлади.

Шу билан бирга, тумандаги баъзи топонимлар замирида шу ерлик аҳолининг касб кори, машғулоти маънолари ойдинлашган. Бундай топонимлар сирасига Хумдонак, Шамширгарон каби топонимларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Хулоса ўринда айтиш мумкинки, ҳар бир улка топоними замирида шу жойнинг маданияти, урф-одати акс этади. Ҳар қандай топонимда миллат тарихи ва қадрияти номоён бўлади.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б.76-83.

2. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1977. – Б.48.
3. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 7-жилд. – Т.: “Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси” Давлат нашриёти, 2004. – Б.212.
4. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). – Т.: Университет, 2000. – Б.31-32.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томлик. 1-том. – М.: Рус тили, 1981. – 631 б.
6. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. Қашқадарё вилояти қишлоқлари номининг тадқиқи. – Т.: Муҳаррир, 2009. – Б. 379.
7. Пардаев А.Н. Ўзбек тилида сифатларнинг семантик-услубий хусусиятлари: Филол. фанл. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2004. – Б.8.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2022. -№ 1(4).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

Филология фанлари

ХОҲИШ – ИСТАК КАТЕГОРИЯСИНИНГ ГРАММАТИК ВА ЛЕКСИК ВОСИТАЛАР ЁРДАМИДА ИФОДАЛАНИШИ

Ташметова Азиза Сагдуллаевна

Чирчиқ Олий танк қўмондонлик мухандислик билим юрти Тиллар кафедраси
катта ўқитувчиси

ВЫРАЖЕНИЕ КАТЕГОРИИ ЖЕЛАНИЯ С ПОМОЩЬЮ ГРАММАТИЧЕСКИХ И ЛЕКСИЧЕСКИХ СРЕДСТВ

Ташметова Азиза Сагдуллаевна

Старший преподаватель кафедры Языков Чирчикского ВТКИУ

EXPRESSION OF THE CATEGORY OF DESIRE USING GRAMMATICAL AND LEXICAL MEANS

Tashmetova Aziza Sagdullayevna

Chirchik Higher Tank Commanding Engineering School Senior teacher, Department of Languages

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Ташметова А.С. Хоҳиш-истак категориясининг грамматик ва лексик воситалар ёрдамида ифодаланиши // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2022. – № 1 (4). – Б. 52–57.
<https://doi.org/10.47390/B1342142022N6>

Аннотация. Ушбу мақолада инглиз ва ўзбек тилларида хоҳиш - истак маъносини билдирувчи лексик бирликларнинг функционал-семантик майдонини таҳлил этишига ҳаракат қилинди. Ҳозирги инглиз тилида хоҳиш категорияси тил тизимининг лексик, семантик ва морфологик қатламларида ўз ифодасини топши жараёнлари кенг ёритилди.

Калит сўзлар: грамматик ва лексик воситалар, потенциал-ирреал, синтактик қурилмалар, эргаиш гапли қўшма гаплар, ундаш ҳодисаси, микромайдон, имплицит ва эксплицит.

Аннотация. В данной статье предпринята попытка проанализировать функционально-семантическое поле лексических единиц, выражающих значение желания в английском и узбекском

языках. В современном английском языке широко освещен процесс нахождения выражения категории желания в лексическом, семантическом и морфологическом слоях языковой системы.

Ключевые слова: грамматические и лексические средства, потенциально-нереальное, синтаксические устройства, деепричастные союзы, консонантное событие, микрополе, имплицитное и эксплицитное.

Abstract. This article attempts to analyze the functional-semantic field of lexical units expressing the meaning of desire in English and Uzbek. In modern English, the process of finding the expression of the category of desire in the lexical, semantic and morphological layers of the language system is widely covered.

Key words: grammatical and lexical means, potentially unreal, syntactic devices, adverbial conjunctions, consonantal event, microfield, implicit and explicit.

DOI: 10.47390/B1342142022N6

Хоҳиш- истак сўзловчи ёки гап субъектининг борлиқни амалга оширишга бўлган ҳиссий бўялган интилишидир.

Хоҳиш категориясида морфологик, синтактик, лексик ва талаффуз орқали ифода этиш воситаларининг мавжудлиги ва уларнинг ўзаро мустақкам алоқада бўлиши ушбу категорияни таҳлил этишнинг нақадар кўпқиррали эканлигини кўрсатади.

Хоҳиш инглиз тилида бир қатор грамматик ва лексик воситалар ёрдамида ифодаланган. Ушбу воситалар Е.В.Гульга томонидан икки усул ёрдамида умумлаштирилади:

1) феъл шакллари талаффуз ва баъзида лексик-грамматик воситалар билан мужассамликда фаолият юритувчи синтактик структуралар; ушбу синтактик структураларни тўлдириб боровчи луғат таркиби хоҳиш категориясини конкретлаштиради;

2) турли хилдаги гапларда юзага чиқувчи гаплардаги ўрни ва морфологик шаклларига қараб янгиланувчи "want" доминанти билан биргаликдаги «хоҳламоқ» тематик қаторининг лексик бирликлари; [1,80 б.]

Феълларнинг синсемантик табиати хоҳиш объектини конкретлаштирувчи лексика ёрдамида янада аниқлашади.

Хоҳиш категорияси К.Бюллер томонидан киритилган тилнинг уч функцияси билан чамбарчас боғлиқдир. [2,107 б.] Хоҳиш категориясининг ўзига хослиги бу уч функция (экспрессия, мурожаат ва маълум қилиш)нинг ҳаммасини бажара олиш қобилиятида намоён бўлади. У ёки бу функциянинг бошқаларига нисбатан устунлиги хоҳишни ифода этиш усулига боғлиқ. Агар ифода ва мурожаат функциялари устунлик қилса, сўзловчи синтактик қурилмалардан фойдаланади. Хоҳиш сўзловчидан чиқиб адресатга, бошқа шахсга (предметга)

ёки сўзловчининг ўзига қаратилади. Хоҳишни амалга оширувчи асосий синтактик усткурма бўлиб эргаш гапли кўшма гаплар хизмат қилади.

1) *If you wanted to be exact, it was a decimal that went on and on forever without repeating the pattern of numbers (C.S).*

2) *If I were you, I would work hard in order to submit all the papers on time.*

Ушбу стандартлашган қурилмаларнинг доимий белгилари бўлиб қуйидагилар кўзга ташланади:

1) *if* боғловчиси;

2) замондаги оппозиция, яъни, эргаш гап бош гапга нисбатан ўтган замонда;

3) *would, should* ёрдамчи сўзлари агар эргаш гап ўтган замонда бўлса ва *will, shall* агар эргаш гап ҳозирги замонда бўлса.

Е.В.Гулига хоҳиш истакни қуйидаги гуруҳларга ажратади:

1) умумий характердаги хоҳиш, истак;

2) ҳозирги замонга қаратилган хоҳиш;

3) келаси замонга қаратилган хоҳиш;

4) ўтган замонга қаратилган хоҳиш.

Шу билан бирга, у потенциаллик (хоҳишнинг асосий хусусиятларидан бири) ва ўтган замон ўзаро боғлиқ эмас деб ҳисоблайди, шунинг учун ўтган замонга қаратилган хоҳишни бажариб бўлмайдиган дейди ва бундай хоҳишни ирреал хоҳиш деб номлайди. [1,186 б.]

Майлнинг морфологик шакллари потенциал-ирреал модалликни ифода этганлиги ва потенциал-ирреал хоҳишни амалга ошириш учун синтактик қурилмалар зарурлиги сабабли хоҳиш синтактик категория сифатида қаралади.

Юқорида келтирилган иккинчи гапнинг биринчи шахсда бўлган ҳолатида хоҳиш ўзидан чиқаётган сўзловчи ва гапнинг субъекти бир-бирига мос тушади. Эргаш гапли кўшма гапларда ифодалаш функцияси устунлик қилади ва бу функция ҳис-ҳаяжонли интонация ёрдамида кучайтирилади. Маълум қилиш функцияси эргаш гапли кўшма гапларда яширин тарзда иштирок этади: одатда бу каби гапларда борлиқнинг ё содир бўлмаган (2-мисол), ё, балки энди содир бўладиган хусусияти ҳақида маълум қилинади. Баъзида ирреал-потенциал хоҳиш, истак нореал шарт-шароитга мос келади, бу эса ушбу маънолар бир-бирини тўлдиришидан далолат беради.

Хоҳиш маъносини ифода этувчи синтактик қурилмаларни ўрганишда хоҳиш билан узвий боғланган ундаш ҳодисаси эътибор марказида қолади. Бу икки мазмун (хоҳиш ва ундаш)нинг ўзаро боғлиқликни Е.В.Гулмга таҳлил этганида К.Бругманнинг баъзи фикрларини диққатга молик деб топади. Унга кўра «Тингловчи учун, албатта, хоҳиш ва ундаш ўртасидаги чегара кўп ҳолларда

фарқланмай қолади, кўзга ташланмайди». Бунга қўшимча сифатида Е.В.Гулыга «ҳар бир ундашда хоҳиш ва унга қўшимча равишда ундаш амалга оширилиши учун талаб ва илтимос қатнашади», деб хисоблайди. Хоҳиш мазмунини ифодаловчи гаплардаги ундашни ифода этиш жараёнида мажбурий равишда адресатга мурожаат этилиши факультативдир. [3,14 б.]

Морфологик шакл нафақат бу икки ўзаро боғланган мазмунни, балки ўзлаштирма нутқни ҳам фарқлаш қобилиятига эга эмас. Ўзлаштирма нутқни ажратиш учун ўз таркибига феълни киритган контекст хизмат қилади. Хоҳиш ва ундаш маъноларини фарқлашда ҳал қилувчи ўринни гапни тўлдирувчи лексик қисм хизмат қилади. Ушбу қонуниятни Н.И.Филичева немис тилидаги истак майлини таҳлил қилиш жараёнида келтириб ўтганлигига қарамай, ушбу ҳодиса немис тили билан бир гуруҳга кирувчи инглиз тилида ҳам кузатилади.

Ундаш ва хоҳиш, истак маъноларининг бир-бирига яқинлиги ундашни ифода этишнинг умумий ва ўзига ҳос шакли бўлмиш императив хоҳиш, истакни билдириши учун имкон яратади. Бу ерда ҳам аниқлаштириш функциясини феъл-кесим ва от-эга ўйнайди. Такқослаб кўрайлик:

Be ready! Be awake! Be honest (ундаш)

Be healthy! Be happy! (хоҳиш, истак, тилак)

Бу икки қурилма бир хил қурилишга эга бўлиш билан бирга мурожаат этишнинг бир хил функциясига ҳам эга. Императив ва ўтган замоннинг ўзаро мослашмаслиги туфайли буйруқ шаклидаги хоҳиш, истак ҳозирги ва келаси замонларга қаратилган бўлади.

Хоҳиш ундаш сингари бир таркибли инфинитив гапларда амалга ошади. Бу икки қурилмадаги мазмунларнинг фарқланиши, биринчи навбатда интонация воситасида содир бўлади. Хоҳиш ва ундашни ифодаловчи қурилмаларнинг фаолият майдони ҳам турличадир.

Ундаш кўчма нутқда фойдаланилади, у буйруқ йўналтирилган адресатнинг аниқлаштирилмаганлиги учун категориал хусусиятга эга. Инфинитив гаплар воситасида ифода этиладиган хоҳиш маъноси шахссиз кўчма нутқ орқали ўй-хаёллари ифода этилувчи шахсдан келиб чиқади.

Қатъий буйруқ ва турли даражадаги хоҳиш маънолари ўзаро номутаносиб бўлиб чиқади ва ушбу ҳолда фойдаланилиш усуллари бўйича аниқ фарқланади. Бу икки тушунчанинг функцияси ҳам турличадир: ундашни ифода этишда мурожаат функцияси амалга оширилади, хоҳиш маъноси ифода этилганида - экспрессия (ифода қилиш) функцияси.

Тадқиқотимизнинг ушбу босқичида "хоҳиш" деб биз томондан номланган функционал-семантик майдонини таҳлил этишга ҳаракат қилинди. Ҳозирги инглиз тилида хоҳиш категорияси тил тизимининг лексик, семантик ва

морфологик қатламларида ўз ифодасини топади. Хоҳиш, истак, интилишни ифодаловчи тил восталарини семантик реляцион майдон доирасида жойлаштириш мумкин. Бунда доминанта принципини қўллаш мақсадга мувофиқдир. Майдоннинг доминантасини ҳисобга олиб майдоннинг периферияси ва унинг ичида икки микромайдонни ажратиш тўғри деб топилди. Ушбу икки микромайдон хоҳишни имплицит ва эксплицит тарзда ифодалайди.

Имплицит (яширин) микромайдон устқурмаларида хоҳишни ифодаловчи шакл шундай хусусиятга эгаки, хоҳиш ҳиссиёти гўёки ўзининг хусусияти сабаб бошқа мазмун ичига яширилган.

Майдон бирликлари учун ишлаб чиқилган таърифлардан келиб чиққан ҳолда ҳар икки микромайдоннинг доминантлари ажратилади. Бу доминантлар:

- 1) хоҳиш маъносини ифодалашга ва уни нутқда белгилашга мослашган бўлади;
- 2) хоҳиш йўналтирилган предмет ва ҳодисани тўла ифодалайди;
- 3) тилда мунтазам ишлатилади.

Хоҳиш семаси эксплицит (очик) тарзда ифодаланган микромайдоннинг доминантаси бўлиб эргашган гаплар каби қурилмалар қатнашади. Бунда эргашган қисмида хоҳишнинг объекти ифодаланса, бош қисмида хоҳиш ҳиссиётининг ўзи акс этади. Хоҳишнинг табиати ва ҳиссий бўялганлик даражаси феълнинг семантикаси билан белгиланади. Масалан,

// they wanted to communicate with us , they would make it easy for us (C.Sagan).

I, for example, have a want to understand what the meaning of this signal is...(CS)

Хоҳиш мазмуни фақатгина феъллар ва фақатгина эргаш гапли қурилмалар асосида эксплицит тарзда шаклланади деб эътироф этиш нотўғри бўлар эди. Зеро, ушбу маъно феъллар қаторида отлар, сифатлар ва равишлар билан ҳам ифодаланиши мумкин ва гаплар эргашган гаплардан бошқа турда ҳам кўп учрайди: *Many of us have wants Mr. Kitz. (CS)*

With deliberate composure, Ellie left the assembled group crowded around the consoles and returned to her office. (CS)

Хоҳишни акс этувчи имплицит микромайдонда хоҳиш ҳиссиёти ва баъзи ҳолларда унинг объекти яширин тарзда ифодаланган бўлади ва мазмуни ўз аниқлигини атрофдаги вербал контекст ҳисобга олинганида топади. Микромайдон доминанти бўлиб "хоҳиш" маъносини яширин ҳолда, маъносининг фақатгина баъзи элементлари асосида ифодаловчи бирликлар ташкил этади.

/ don 't mean to toot my own horn, but I take a lot of credit for what you have done. (CS)

It's probably nothing? But we have a bogey here and wonder if you could just check it for us. (CS)

All he is asking is to talk about it with us first. (CS)

Хоҳиш маъносини имплицит тарзда ифодалашнинг синтактик усулларидан бири сифатида, бизнинг назаримизда, истак майли шакллари қатнашади:

I'll let you if you promise to call me right after. (CS)

If we succeed, we'll have changed the history of our species (CS)

Инглиз тилидаги хоҳиш категориясини бир қатор грамматик ва лексик воситалар ёрдамида ифодаланишини таҳлил этиш жараёнида, инглиз тилидаги хоҳиш-истак категорияси морфологик, грамматик, синтактик, лексик ва талаффуз орқали ифода этиш воситаларининг мавжудлиги ва уларнинг ўзаро мустақам алоқада эканлиги аниқланди.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. - М., 1966.
2. Натанзон Е.А. Косвенное наклонение и модальные глаголы в английском языке. - М.: Международные отношения, 1968.
3. Хлебникова И. Сослагательное наклонение в современном английском языке.- М.: Учпедгиз, 1958.
4. Berk LM. English syntax: from word to discourse. - New York: Oxford University Press, 1999.
5. G. Vallens. The pattern of English.- London: Andre Deutch Ltd., 1956
6. Гальперин И.Р. Англо-русский словарь. В 2-х томах. – М.,1972.
7. Macmillan English Dictionary for Advanced Learners. – London, 2008.
8. <http://www.ceafinney.com/subiunctive/experts.html>.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2022. -№ 1(4).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Педагогика фанлари

**FANLARARO BOG‘LIKLAR ASOSIDA GEOGRAFIYA FANIDAN
O‘QUVCHILARDA KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISH
METODIKASI (5-SINF “TABIIY GEOGRAFIYA BOSHLANG‘ICH
KURSI”26-§ AMALIY MASHG‘ULOT MISOLIDA)**

Xalilov Xurshidbek Baxtiyorovich

Farg‘ona viloyati xalq ta’limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish hududiy markazi o‘qituvchisi

**МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ У УЧАЩИХСЯ КОМПЕТЕНЦИЙ ПО
ГЕОГРАФИИ НА ОСНОВЕ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ (НА
ПРИМЕРЕ ПРАКТИЧЕСКОГО ЗАНЯТИЯ «НАЧАЛЬНОГО КУРСА
ЕСТЕСТВЕННОЙ ГЕОГРАФИИ» 5 КЛАСС, 26-§)**

Халилов Хуршидбек Бахтиёрович

преподаватель Ферганского регионального центра переподготовки и повышения квалификации работников народного образования

**METHODOLOGY FOR THE DEVELOPMENT OF STUDENTS'
COMPETENCIES IN GEOGRAPHY BASED ON INTERDISCIPLINARY
CONNECTIONS (ON THE EXAMPLE OF THE PRACTICAL LESSON
"ELEMENTARY COURSE IN NATURAL GEOGRAPHY" GRADE 5, 26-§)**

Khalilov Khurshidbek Bakhtiyorovich

Fergana Regional Center for Retraining and Advanced Training of Public Educators

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Xalilov X.B. Fanlararo bog‘liklar asosida geografiya fanidan o‘quvchilarda kompetensiyalarni shakllantirish metodikasi (5-sinf “Tabiiy geografiya boshlang‘ich kursi”26-§ amaliy mashg‘ulot misolida) // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2022. – №1 (4). – Б.58–64.

<https://doi.org/10.47390/B1342142022N7>

Annotatsiya. Maqolada umumta'lim maktablarining 5-sinf "Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi" darsligida keltirilgan 26-§ Amaliy mashg'ulotni bajarishda fanlararo aloqadan foydalanish orqali o'quvchilarda bilim, ko'nikma, malaka, hamda umumiy va fanga oid kompetensiyalarni shakllantirish ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Amaliy mashg'ulot, Troposfera, havo harorati, havoning mutlaq va nisbiy namligi.

Аннотация. В данной статье на примере выполнения практического занятия («Начальный курс естественной географии» 5 класс, § 26) рассматривается формирование у учащихся знаний, умений, навыков, а также общих и предметных компетенций.

Ключевые слова: практическое занятие, Тропосфера, температура воздуха, абсолютная и относительная влажность воздуха.

Abstract. In this article, using the example of the implementation of a practical lesson ("Basic course in natural geography" grade 5, § 26), the formation of students' knowledge, abilities, skills, as well as general and subject competences is considered.

Key words: practical lesson, Troposphere, air temperature, absolute and relative air humidity.

DOI: 10.47390/B1342142022N7

Umumiy o'rta va o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi muassasalari o'quvchilarida geografik bilim va madaniyatni rivojlantirish o'quv fanlarini, shu jumladan, geografiyani biologiya, kimyo, fizika, matematika bilan bog'lab o'qitishni talab qiladi. Olamning geografik manzarasini to'liq tushunish, uni izohlash, baholash va bashoratlash uchun unga turli jihatlardan qarash va va buning uchun esa turli fanlardan olingan bilimlar zarur bo'ladi [1; B.99 – 100].

Olima B.S.Abdullayeva fikricha "o'quv fanlariaro aloqadorlikni ta'minlash o'quvchilarning bilimlarini tizimlashtirishga, ularning mustaqil fikrlash ko'nikma va malakalarini rivojlantirishga, ta'limning quyi bosqichlarida egallagan bilimlarini chuqurlashtirishga yordam beradi." [2; B.30-31].

Tadqiqotchi N.J.Isaqulova esa ta'lim jarayonida fanlar aloqadorligining ahamiyatini quyidagicha izohlaydi: ta'lim jarayonini tashkil etishda optimal yo'l; dars mavzusiga turli fanlar yondashadi; darsning qiziqarli tomoni kuchayadi; bir mashg'ulot davomida o'zlashtirilgan axborotlarning ko'lami kengayadi; turli fanlar yuzasidan xulosa chiqarish imkoni shakllanadi; mustaqil fikrlashni amalga oshiradi [3; B.20-21].

Fanlararo aloqadorliklar, uning mazmun-mohiyati, ta'lim jarayoni samaradorligini oshirishdagi ahamiyati haqida turli davrlarda N.A.Loshkareva, P.G.Kulagin, V.N.Maksimova, V.N.Fedorova, E.Mambetkunov, B.S.Abdullayeva,

A.A.Salomov, A.Ch.Choriyev, S.T.Aliqulov, X.B.Norbo‘tayev. M.U.Barotov, M.Q.Muxliboyev, N.J.Isaqulovalar tomonidan tadqiqot ishlari olib borilgan.

P.Gulyamov, R.Qurboniyozov, M.Avezov, N.Saidovalar hammuallifligida 2020-yilda chop etilgan 5-sinf “Tabiiy geografiya boshlang‘ich kursi” darsligining 88-sahifasida 26-§ Amaliy mashg‘ulotning 3-variantida quyidagi jadval keltirilgan va jadvaldagi bo‘sh kataklarni to‘ldirish vazifasi topshirilgan [4; B.89-90].

Havoning harorati (°C)	Mutlaq namligi (g/m ³)	Nisbiy namligi (%)
0°	3	
+ 10°		67
+ 20°	10	
+ 30°		50

Troposferada doimo suv bug‘i bo‘ladi. Suv bug‘i havoga okean va dengizlardan, quruqlikdagi suvlardan, tuproq va o‘simliklar tarkibidagi suvning bug‘lanishidan ko‘tariladi. Suv bug‘i ko‘zga ko‘rinmaydi. Havodan yengil bo‘ladi.

Havo o‘zida turli miqdordagi suv bug‘larini tutib turishi mumkin. Havoning qancha suv bug‘ini tutib turishi havo haroratiga bog‘liq. Agar havo harorati 0°C bo‘lsa, 1 m³ havo o‘zida 5 g, + 10°C bo‘lsa, 9 g, + 20°C da 17 g va + 30°C bo‘lsa, 30 g suv bug‘ini tutib tura oladi. Demak, havo qanchalik sovuq bo‘lsa, shuncha kam va qanchalik issiq bo‘lsa, shuncha ko‘p suv bug‘ini ushlab tura oladi. [5; B.65-66].

1 m³ havoda mavjud bo‘lgan va gramm hisobida o‘lchanadigan suv bug‘lari miqdori mutlaq namlik deyiladi. Agar havo o‘zida mavjud bo‘lgan suv bug‘idan ortiqcha namni sig‘dira olmasa, u namga to‘yingan havo deyiladi.

Ushbu topshiriqlarni bajarishda geografiya va matematika fanlarining o‘zaro bog‘likligidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Geografiya darslarida tegishli miqdoriy ko‘rsatkichlarni olishning samarali usulidan biri – bu geografik mazmundagi masalalarni tuzish va yechishdir.

O‘quvchilarda geografik bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonida matematik ifodalardan foydalanish o‘quvchilarning ilmiy dunyoqarashlarini kengaytiradi, raqamlarni taqqoslash, solishtirishga o‘rgatadi, raqamlar ustida ishlashni xush ko‘ruvchi o‘quvchilar faolligini yuqori darajada ta‘minlaydi.

1. Yuqorida ko‘rsatilgan jadvalni birinchi qatorini to‘ldiramiz: topshiriqdan ma‘lum bo‘ladiki 0°C haroratda 1 m³ havoda mutlaq namlik 3 g ga teng bo‘lsa, havoning nisbiy namligi (%) ni topishimiz kerak.

Topshiriqni bajaramiz. Bunday topshiriqlarni bajarishda o‘qituvchi fanlararo aloqa masalalaridan foydalana olish ko‘nikmalariga ega bo‘lishi kerak. Masalan, ushbu

topshiriqni bajarishda geografiyani matematika fani bilan bog‘lab olib borish maqsadga muvofiqdir.

Topshiriqni bajarish uchun proporsiya tuzamiz:

$$5 \text{ g} - 100 \%$$

$$3 \text{ g} - x$$

Proporsiyani qarama-qarshi hadlari ko‘paytmasi bir-biriga teng.

$$5 \text{ g} \cdot x = 100 \% \cdot 3 \text{ g}$$

Tenglikni har ikki tomonini bir xil qiymatga ko‘paytirilsa yoki bo‘linsa natija o‘zgarmaydi. Ya’ni, bizni topshirig‘imizda tenglikni har ikki tomonini grammga bo‘lib yuboramiz.

$$5 \cdot x = 100 \% \cdot 3; \quad 5x = 300 \% ; \quad x = 60 \%$$

Jadvaldagi birinchi qatoridagi bo‘sh katakka 60 % ni yozamiz.

2. Yuqorida ko‘rsatilgan jadvalni ikkinchi qatorini to‘ldirishimiz kerak: topshiriqdan ma’lum bo‘ladiki +10°C haroratda 1 m³ havoda nisbiy namlik 67 % ga teng bo‘lsa, havoning mutlaq namligi (g/m³) ni topishimiz kerak.

Topshiriqni bajarish uchun proporsiya tuzamiz:

$$9 \text{ g} - 100 \%$$

$$x - 67 \%$$

Proporsiyani qarama-qarshi hadlari ko‘paytmasi bir-biriga teng.

$$100 \% \cdot x = 9 \text{ g} \cdot 67 \%$$

Tenglikni har ikki tomonini bir xil qiymatga ko‘paytirilsa yoki bo‘linsa natija o‘zgarmaydi. Ya’ni, bizni topshirig‘imizda tenglikni har ikki tomonini % (foiz)ga bo‘lib yuboramiz.

$$100 \cdot x = 9 \text{ g} \cdot 67; \quad 100x = 603 \text{ g}; \quad x = 6,03 \text{ g}$$

Jadvaldagi ikkinchi qatoridagi bo‘sh katakka 6,03 g ni yozamiz.

3. Yuqorida ko‘rsatilgan jadvalni uchinchi qatorini to‘ldirishimiz kerak: topshiriqdan ma’lum bo‘ladiki + 20°C haroratda 1 m³ havoda mutlaq namlik 10 g ga teng bo‘lsa, havoning nisbiy namligi (%) ni topamiz.

Topshiriqni bajarish uchun proporsiya tuzamiz:

$$17 \text{ g} - 100 \%$$

$$10 \text{ g} - x$$

Proporsiyani qarama-qarshi hadlari ko‘paytmasi bir-biriga teng.

$$17 \text{ g} \cdot x = 100 \% \cdot 10 \text{ g}$$

Tenglikni har ikki tomonini bir xil qiymatga ko‘paytirilsa yoki bo‘linsa natija o‘zgarmaydi. Ya’ni, bizni topshirig‘imizda tenglikni har ikki tomonini grammga bo‘lib yuboramiz.

$$17 \cdot x = 100 \% \cdot 10$$

$$17x = 1000 \%$$

$$x = 58,8 \%$$

Jadvaldagi uchinchi qatordagi bo'sh katakka 58,8 % ni yozamiz.

4. Yuqorida ko'rsatilgan jadvalni to'rtinchi qatorini to'ldirishimiz kerak: topshiriqdan ma'lum bo'ladiki +30°C haroratda 1 m³ havoda nisbiy namlik 50 % ga teng bo'lsa, havoning mutlaq namligi (g/m³) ni topishimiz kerak.

Topshiriqni bajarish uchun proporsiya tuzamiz:

$$30 \text{ g} - 100 \%$$

$$x - 50 \%$$

Proporsiyani qarama-qarshi hadlari ko'paytmasi bir-biriga teng.

$$100 \% \cdot x = 30 \text{ g} \cdot 50 \%$$

Tenglikni har ikki tomonini bir xil qiymatga ko'paytirilsa yoki bo'linsa natija o'zgarmaydi. Ya'ni, bizni topshirig'imizda tenglikni har ikki tomonini % (foiz)ga bo'lib yuboramiz.

$$100 \cdot x = 30 \text{ g} \cdot 50;$$

$$100 x = 1500 \text{ g};$$

$$x = 15 \text{ g}.$$

Jadvaldagi to'rtinchi qatordagi bo'sh katakka 15 g ni yozamiz.

Amaliy ish yakunida berilgan jadval quyidagi holatga keladi:

Havoning harorati (°C)	Mutlaq namligi (g/m ³)	Nisbiy namligi (%)
0°	3	60
+ 10°	6,03	67
+ 20°	10	58,8
+ 30°	15	50

26-§ Amaliy mashg'ulotning 4-variantida quyidagi jadval keltirilgan va jadvaldagi bo'sh kataklarni to'ldirish vazifasi topshirilgan:

Joy nomi	Yillik yog'in miqdori	Yillik bug'lanish	Namlanish darajasi
Amudaryo etagi	150 mm	2000 mm	
Sirdaryo viloyati	250 mm	1800 mm	
Andijon viloyati	500 mm	1500 mm	
Piskom qishlog'i	900 mm	900 mm	

Namlanish darajasi deb yillik yog'in miqdorining yillik mumkin bo'lgan bug'lanish miqdoriga nisbatiga aytiladi. Ya'ni yillik yog'in miqdorini yillik mumkin bo'lgan bug'lanish miqdoriga taqsimlab aniqlanadi.

Topshiriqni bajarimiz. Bunday topshiriqni bajarishda o'qituvchi fanlararo aloqa masalalaridan foydalana olish ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak. Masalan, ushbu topshiriqni bajarishda geografiya fanini matematika fani bilan bog'lab olib borishimiz

kerak. Topshiriqni bajarish uchun quyidagi formuladan foydalanamiz:

$$N_k = \frac{Y_o}{B}; [6; B.89-90].$$

Bu yerda N_k – namlik koeffitsiyenti, Y_o – yog‘in miqdori, B – bug‘lanuvchanlik.

1. Yuqorida ko‘rsatilgan jadvalni birinchi qatorini to‘ldirishimiz kerak: namlanish darajasini topamiz.

$$N_k = \frac{150 \text{ mm}}{2000 \text{ mm}}; \quad N_k = 0,075$$

Jadvaldagi birinchi qatordagi bo‘sh katakka 0,075 ni yozamiz.

2. Yuqorida ko‘rsatilgan jadvalni ikkinchi qatorini to‘ldirishimiz kerak: namlanish darajasini topamiz.

$$N_k = \frac{Y_o}{B}; \quad N_k = \frac{250 \text{ mm}}{1800 \text{ mm}}; \quad N_k = 0,111111$$

Jadvaldagi birinchi qatordagi bo‘sh katakka 0,111111 ni yozamiz.

3. Yuqorida ko‘rsatilgan jadvalni uchinchi qatorini to‘ldirishimiz kerak: namlanish darajasini topamiz.

$$N_k = \frac{Y_o}{B}; \quad N_k = \frac{500 \text{ mm}}{1500 \text{ mm}}; \quad N_k = 0,33333$$

Jadvaldagi uchinchi qatordagi bo‘sh katakka 0,33333 ni yozamiz.

4. Yuqorida ko‘rsatilgan jadvalni to‘rtinchi qatorini to‘ldirishimiz kerak: namlanish darajasini topamiz.

$$N_k = \frac{Y_o}{B}; \quad N_k = \frac{900 \text{ mm}}{900 \text{ mm}}; \quad N_k = 1$$

Jadvaldagi uchinchi qatordagi bo‘sh katakka 1 ni yozamiz.

Amaliy ish yakunida berilgan jadval quyidagi holatga keladi:

Joy nomi	Yillik yog‘in miqdori	Yillik bug‘lanish	Namlanish darajasi
Amudaryo etagi	150 mm	2000 mm	0,075
Sirdaryo viloyati	250 mm	1800 mm	0,111111
Andijon viloyati	500 mm	1500 mm	0,33333
Piskom qishlog‘i	900 mm	900 mm	1

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, fan o‘qituvchisi o‘quvchilarda geografik bilim, ko‘nikma malaka va kompetensiyalarni rivojlantirishda ularning turli fanlardan olgan bilim hamda malakalariga tayanishi, har xil ma‘lumotlardan foydalana olishga o‘rgatish orqali ularning fikrlash qobiliyatlarini rivojlanirishi zarur.

Geografik madaniyatni o‘quvchilarda fanlararo bog‘liklar asosida rivojlantirish darslarning jonli, qiziqarli o‘tishini ta‘minlaydi. O‘quvchilarni fanlarni o‘rganishdagi

mas'uliyatini oshiradi. Fanlararo aloqadan foydalanilgan holda ayrim masalalarni bir-biriga bog'lab bayon etish o'quv dasturini o'rganishni yengillashtiradi. O'quvchilarning turli fanlardan olgan bilimlarini bir butun tizimga keltiradi, ushbu bilimlardan real hayotiy jarayonlarda foydalanishga yordam beradi hamda o'rganilayotgan fanlarga bo'lgan qiziqishini uyg'otadi.

References / Адабиётлар рўйхати / Список литературы:

1. Norboyev A.F. Uzluksiz geografiya ta'limining sifat va samaradorligini oshirish texnologiyasi. Monografiya. – Toshkent 2016. – 100 b.
2. Abdullayeva B.S. Fanlararo aloqadorlikning metodologik-didaktik asoslari (Ijtimoiy-gumanitar yo'nalishdagi akademik litseylarda matematika o'qitish misolida). / Ped.fan.dok...Diss. – Toshkent: TDPU, 2006. – B.31.
3. Isaqulova N.J. O'quvchilarda ekologik ta'lim-tarbiya berish nazariyasi va amaliyoti. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2011. – B.21.
4. P.Gulyamov, R.Qurboniyozov, M.Avezov, N.Saidova. 5-sinf Geografiya (Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi) darsligi. – T.: Mitti yulduz, 2020.- 89-90 b.
5. M.T.Mirakmalov, M.M.Avezov, E.Y.Nazaraliyeva. Tabiiy geografiyadan amaliy mashg'ulotlar. Toshkent – 2015
6. Q.Baxromov, G.Halimova. Geografiyadan mashq va masalalarni yechish usullari. – T.:Navro'z nashriyoti, 2017. -90 b.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2022. -№ 1(4).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Педагогика фанлари

ШАРҚ МИНИАТЮРА САНЪАТИНИНГ ЭСТЕТИК ТАРБИЯДАГИ ЎРНИ

Жумабоев Наби Пардабоевич

Гулистон давлат университети таянч докторанти

РОЛЬ ВОСТОЧНОЙ МИНИАТЮРЫ В ЭСТЕТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ

Жумабоев Наби Пардабоевич

Базовый докторант Гулистанского государственного университета

THE ROLE OF EASTERN MINIATURE ART IN AESTHETIC EDUCATION

Jumaboev Nabi Pardaboevich

Base doctoral student of Gulistan State University

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Жумабоев Н.П. Шарқ миниатюра санъатининг эстетик тарбиядаги ўрни // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2022 – № 1 (4). – Б. 65–71. <https://doi.org/10.47390/B1342142022N8>

***Аннотация.** мақолада аждодларимиз тарихи, миллий ва маданий мероси тўғрисида маълумотлар келтириб ўтилган. Буюк ипак йўлининг маданиятлараро уйғунлашуви ва тараққиётидаги роли, тасвирий ва амалий санъат турлари ривожига хусусияда сўз юритилган. Миниатюра санъати ҳамда унинг ўзига хос мактаблари ёритиб ўтилган.*

***Калит сўзлар:** билим, маънавий қадрият, тасвирий ва амалий санъат, санъат намуналари, миниатюра санъати, маданият.*

***Аннотация.** В статье представлены сведения об истории, национальном и культурном наследии наших предков. Обсуждались роль Великого шелкового пути в межкультурном согласии и развитии, развитии изобразительного и прикладного искусства. Освещены миниатюрное искусство и его уникальные школы.*

***Ключевые слова:** знание, духовная ценность, изобразительное и прикладное искусство, образцы искусства, искусство миниатюры, культура.*

Abstract. The article provides information about the history, national and cultural heritage of our ancestors. The role of the Great Silk Road in the intercultural harmony and development, the development of fine and applied arts were discussed. Miniature art and its unique schools are highlighted.

Keywords: knowledge, spiritual value, fine and applied arts, art samples, miniature art, culture.

DOI: 10.47390/B1342142022N8

Аждодларимиз тарихи биздан қанча узоқ бўлмасин ва уларнинг диний эътиқодлари ўзига хос бўлганлигидан қатъий назар биз билан уларни боғлаб турадиган нозик кўприклар бор. У ҳам бўлса, улар яратган ажойиб санъат намуналари, уларнинг маънавий қадриятлари, умумий дунёқарашларида инсоният тафақурининг узвий ривожланишига ўз таъсирини ўтказиб келган тушунчалари ва билимларидир. Шунинг учун ҳам замонавий тасвирий санъат ўқитувчиларни ҳар томонлама тарбиялашда, шакллантиришимизда бундай ўтмиш мерос намуналарига мурожат қилиб туришимиз, уларни таълим жараёнида нафақат ўтмиш намунаси сифатида, балки услубий мукамал воситалар сифатида фойдаланишимиз мумкин.

Энг қадимги тасвирий санъатдан фарқли ўлароқ Марказий Осиё санъат мактабини Юнон санъати билан уйғунлашган намуналаридан кўриш мумкин. Бу санъат мактабини Искандар изи бўйлаб шаклланган тасвирий санъат мактаби деб аташга асослар бор. Маълумки, милоддан аввалги 329-327 йилларда Искандар кўшинлари Марказий Осиё ҳудудларини босиб олишган. Юнон тили, маданияти, санъати, дини тарғиб қилинган. Натижада юнонлаштириш вужудга келган [1:104]. Маҳаллий халқлар тасвирий ва амалий санъати билан юнонлар санъати ўртасида уйғунлашув бошланган, натижада юнон санъатига хос ҳайкалтарошлик, деворий расмлар, амалий санъат намуналари пайдо бўлган.

Тасвирий санъат тарихида халқларнинг алоқаларини боғлаб турган Буюк ипак йўлининг ҳам таъсири катта бўлган. Халқлар ўртасидаги савдо-сотик алоқалари, улардаги ҳар хил асбоб-ускуна, қимматбаҳо санъат намуналари орқали ўтиши натижасида тасвирий санъатнинг уйғунлашувига олиб келиши табиий бир ҳол эди. Буюк ипак йўли орқали халқлар ўртасидаги алоқа тасвирий санъатни нафақат уйғунлашувига таъсири бўлиб қолмасдан, бир-биридан андоза олиб, бойиб боришига сабабчи бўлганини Кушонлар даврини ўрганиш жараёнида гувоҳ бўламиз.

Тасвирий санъатнинг илғор намуналари қадимги маданий тараққий этган ўлкалар Суғдиёна (Зарафшон ва Қашқадарё вилоятлари), Бактрия (Сурхондарё, Жанубий-Ғарбий Тожикистон, Шимолий Афғонистон), Парфия (Туркманистоннинг Ашхабод вилояти, Шимолий-Ғарбий Эрон), Чоч

(Сирдарёнинг ўрта ҳавзаси, ҳозирги Тошкент вилояти, Жанубий Қозоғистон) шунингдек Қадимги Хоразм, Қадимги Фарғона ҳудудларида мавжуд бўлиб келганини кўрамиз [1:5]. Тасвирий санъат борасида бебаҳо асарларини ҳар бир санъат ўқитувчиси билиши лозим. Чунки Ўзбекистон тасвирий санъат тарихи, унинг илғор ўзига хос анъаналарини ўқитувчилар тайёрлашдаги тасвирий санъат таълимини мазмунини бойитибгина қолмасдан, илмий педагогик жиҳатдан тўғри талқин қилишнинг моҳиятини очиб беради.

Ўзбекистон ҳудудига мансуб қадимги рангтасвир санъати ўзига хос бебаҳо намуналарга эга. Афросиёб рангтасвир санъати, Бешиктепа рангтасвир санъати, Варахша санъати сингари ўтмишдаги таниқли мусаввирларнинг иш тажрибаси, билими, малакаси, шунингдек педагогик маҳоратига эътибор қаратиш лозим. Бугунги тасвирий санъат ўқитувчилари салоҳиятини шакллантиришда санъатимиз меросидан тўғри, унумли ва илмий асосида фойдаланиш жоизлигини замоннинг ўзи тақозо этмоқда.

Миниатюра санъатига келсак, бу санъат аввало қоғоз билан боғлиқ. Араб олими Ибн Надимнинг ёзишича, 87 ҳижрий (мелодий 706) йилда дастлаб Самарқандга келганларида қоғозсозлик корхоналарини кўрар экан, ҳайратга тушганлиги ҳақида ёзиб қолдирган [2:19]. Бундай ишлаб чиқариш устахоналари Хива, Қўқон, Бухоро, Самарқанд, Тошкент ва бошқа жойларда мавжуд бўлган. Хива хони Саид Муҳаммад ўз саройида бир қанча ҳаттотларни, моҳир наққошлар ва рассомларни тўплагани маълум бўлиб, у китобга ихлос қўйган киши эди. Унинг катта кутубхонаси бўлиб, шу кутубхонада қўлёзмалар кўчирилди ва безатилар эди. Бундан ташқари Бухоро хони Амир Олимхон саройида ҳам машҳур кутубхона бўлиб, унда жуда кўп миқдорда китоблар тўпланган ва ҳаттотлар шуғулланганлар.

Хива мактабига мансуб Худойберган-Девон малакали уста соатсоз бўлиб, у бир қанча китобларни беаганлиги маълум. Бухорода туғилиб ўсган шоир Аҳмад Дониш (1827-29-1897) шоирлик билан бирга ҳаттотлик ҳам қилган. Бир қанча қўлёзмаларни қайта кўчириб уларга миниатюралар ишлаган. Бухоро музейида сақланаётган “Лаззати ва Нисо” китобига ишланган 27 та миниатюраси жуда ҳам ҳарактерлидир. Бу рассом ижодий фаолияти яхши ўрганилмаган, кенг китобхонлар бу рассом билан яқиндан таниш эмас. Уни шоир деб билишади.

Тасвирий санъатнинг тарбиявий вазифаларини юксак мутахассислик тайёргарлигига эга бўлган ўқитувчи мусаввирлар томонидан амалга оширилиши, тарбиянинг янада мазмунли бўлишига туртки бўлади. Агар санъат турлари орқали эстетик тарбия олиб борилмас экан, бундай таълим синади ва ўз таъсирини йўқотади. Бундай таълим-тарбиянинг моҳиятини улуғ мутахассислар, олимлар, шоиру ёзувчилар, мусаввир-педогоглардан Лутфий, Абдурахмон

Жомий, Бобур, Самарқандий, Музаҳҳиб, Хондамир, Бехзод, Аттор, Аҳмад Яссавий, Абу Наср бин Аррон, Улуғбек, Абдулхай, Пир Саид Аҳмад ва бошқалар жуда яхши тушинишган. Пир Саид Аҳмад ва Абдулхай каби рассомлар Самарқанда яшаб ижод этган ва уларни Осиё миниатюрачилари қаторида эслашимиз мумкин.

Турон (Қашқар)дан топилган Моний асарлари Самарқанд қоғозига битилганлигини тадқиқотчилар томонидан аниқлаган. Моний қадимнинг машҳур мусаввири бўлган. Унинг асарларидан бир нечта намуналар топилган "Худудул олам" (олам чегаралари) деган X аср график асарларида ёзилишича, монийлар (Моний таълимоти тарафдорлари) нинг Самарқандда обрў эътибори кучли бўлиб, хижрий 372 (мелодий 682) йилгача ижодлари орқали катта нуфузга эга бўлганлар. Археологик ёзма манбаларга асосланиб биз Ўрта Осиё миниатюрасининг тарихи жуда қадим-қадимлардан тарқалганини айта оламиз.

Ўрта Осиёда машҳур рассомлар, усталар, наққошлар ва ҳайкалтарошлар ўтганлигини тарихий фактлар асосида исботлай оламиз ва Ўрта Осиёда тасвирий санъат ва миниатюра санъати бўлмаган деган баъзи даъволарни асоссиз эканлигини исбот қиламиз. Бизга маълумки Ўрта Осиёда ривожланган маданият ва санъат ўчоқлари Араб, Мўғил босқинчилари томонидан яқсон қилинган. Албатта, Темур ва Темурийлар даврида маданият жуда раванқ топиб гуллаб яшнаган. XIV-XVI асрларда Шарқ мамлакатларида, жумладан Ўрта Осиёда ривожланган бу санъат XVIII-XIX асрларга келиб анча тушкунлик даражасини бошидан кечирди.

Юқорида ўзига хос ўринга эга тасвирий санъат мактабларидан Бобурийлар миниатюра мактаби ҳамда Самарқанд миниатюра мактабини ўрганиб чиқиш мумкин.

Бобурийлар миниатюра мактаби. Бу даврда яъни XVI-XVII асрларда Бобурийлар томонидан ташкил қилинган тамойили янги тасвирий санъат мактабида Ўрта Осиёлик машҳур миниатюрачи рассомлар етакчи роль ўйнаганлар. "Бобурийлар" миниатюра мактабига асос солганлардан бири Мир Саид Али бўлиб, XVI-XVII аср Ҳинд ёзма манбаларида ёзилишича, у ўз замонасининг кўзга кўринган муссавири бўлган. Мир Саид Али Термизда таваллуд топган, мусаввирлик касбини отаси, моҳир рассом Мир Мансур ёки уста Мансурдан ўрганган ва тирикчилик тақозаси билан Ҳиндистонга бориб қолган. Бундан ташқари Ҳинд миниатюра мактабида бошчилик қилган Ўрта Осиёлик Муҳаммад Мурод, Муҳаммад Нодир Самарқандийлар ва Фаррухбекларнинг ўз юртини ташлаб кетишларига албатта Ўрта Осиё хонликларининг тарқоқлиги ва маданиятнинг унча қадрланмаслигидан далолат беради. Ўрта Осиёда бир қанча Ҳаттотлик устахоналари, моҳир мусаввир –

усталаридан бири Камолиддин Бехзод тўғрисида гапирар эканмиз, у ижодий фаолиятида Осиёда тенгсиз мусаввир даражасига кўтарила олган шахсдир [5:381]. Бехзод ва унинг шогирдлари тасвирий санъатни оммавий даражада – жамият миқёсида кўтаришга эришган мусаввирлардир. Уларнинг ғоявий тарбиясига қўшган ҳиссаси эса ўзига хос тасвирий санъат ўқитишнинг услубий шаклини қолдирганлигида бўлиб, ҳозирги кунда ҳам ўзининг баҳосини йўқотган эмас. У устоз сифатида ўз шогирдларини формализмдан йироқ тутишга ҳаракат қилади [7:16]. Буни исботи эса Бехзоднинг ўта қобилиятли, инсон сифатида жуда мўмин-қобиллиги А.Навоий томонидан жуда юқори баҳоланган.

А.Навоийнинг ва темурийларнинг ҳомийлиги туфайли тасвирий санъат ўта талабга жавоб берадиган даражада ривожланган.

Самарқанд миниатюра мактаби. Миниатюра мактаблари Шарқда жуда ривожланган бўлиб, турли номлар билан аталади. Мисол, "Бухора мактаби", "Бобурийлар" миниатюра мактаби, "Шероз" мактаби, "Асфaxon" мактаби, "Язд" мактаби, "Бағдод" мактаби, "Табриз" мактаби каби йирик тасвирий санъат марказлари мавжуд бўлган. Темур ва Темурийлар даврида Самарқанд ўзининг раванқ топиши туфайли жаҳонни ва Ғарбий Европа давлатларини ҳам лол қолдирган эди. Аммо Самарқанд миниатюра мактаби тўлиқ ёритилмаган. Шарқнинг "Рафаэли" ҳисобланмиш Камолиддин Бехзод бошчилигида камол топган Ҳирот мактабининг шаклланишида Самарқанд миниатюра мактабининг тутган ўрни муҳимдир. Самарқанд Темурийлар даврида илм-фан, санъат раванқ топган давлатнинг пойтахти эди. Ҳирот мактаби Самарқанддек санъат ва маданият ўчоғининг ажралмас бир қисми бўлган. Аниқ тарихий маълумотларга кўра Камолиддин Бехзод миниатюра санъатини Пир Саид Аҳмад Табризийдан ўрганган. Пир Саид Табризий эса "Умдай ул-мусаввир" (мусаввирлар пешвоси) номи билан машҳур Бухоралик устоз Жаҳонгирнинг суюкли шогирди бўлган. Устоз Жаҳонгир эса темурийлар давлати тасвирий санъатининг асосчиси устоз Гунг (Соқов)дан таҳсил олган.

Демак, Самарқанд тасвирий санъат мактаби ўзига хос таҳлилни кутуб ётибди. Айниқса "Самарқанд деворидаги жанг" асари (Туркияда "Юлдуз" кутубхонасида) сақланмоқда. Бу асарларда Самарқанд тасвирий санъат мактабига хос портретлар аниқлиги ва табиат манзарасини ёрқинлиги билан миниатюраларга ўзига хос услуб бахш этган. 1441-42 йилларда номаълум мусаввирлар томонидан Мирзо Улуғбек тасвирининг яратилиш даври Ҳирот мактабидан ҳам аввалроқ Самарқандда кенг ривожланганлигининг исботидир. Айниқса, "Соҳибқироннинг бўладиган жанг олди мажлиси" миниатюра асари диққатига сазовордир. Бу асарда Темур ва унинг аёнларининг сурати чизилган. Бу асарга "Халил Мирзо Шохруҳ" деб имзо чекилган. Бобурий "Жаҳонгирнинг"

гувоҳлигида "Агарда тасвирда мусаввир номи аниқ қилиб ёзилмаганда эди, бу асарни Камолиддин Беҳзод мўйқаламига мансуб дейиш мумкин эди". Чунки бу иш услубий жиҳатдан Камолиддин Беҳзод ижодий мактабини эслатади. Камолиддин Беҳзод фаолиятдан анча аввал яратилган бу асарнинг муаллифи Халил Мирзо Шохруҳ ўз навбатида устоз Беҳзоднинг устози бўлган. Аммо Жаҳонгир таърифлаб кетган бу асар ҳали чоп этилмаган. Лекин XIII-XIV асрга мансуб бўлган бу асар муаллифининг асл исми Халил Мирзо Шохруҳ бўлмаган, чунки ўша даврда Осиёлик мусаввирлар ўз асарининг тагига имзо чекиш одати бўлмаган. Амир Темурнинг ҳаётлигида бошланган бу асар унинг ўлимидан кейин ҳам давом эттирилган. Соҳибқирон Темур вафотидан кейин Самарқанд тахтини эгаллаган Халил Мирзога ҳам бағишланган бу асарнинг ниҳояси пайтида тахтга Шохруҳ Мирзо ўтирган. Аммо Ўрта Осиёдаги Самарқанд миниатюра мактабларида портрет жанри ва тарихий воқеалар баёни миниатюрачиларнинг изчил мавзусига айланган.

Самарқандлик мусаввирлар Маъсуд ибн Усманий Кўҳистонийнинг Абдулхайрхон тарихи асарига чизилган "Чингизхоннинг Сирдарё соҳилларида ўз ўғилларини қабул этиши", "Газанхон Урғонда", "Абдуллахон портрети" ва Хотифийнинг "Темурнома" асарига ишланган "Темурнинг Ҳиндистонга юриши", Шарафиддиннинг Али Яздий "Зафарнома" асарига ишланган "Темур Самарқанд атрофида базми жамшида" миниатюралари юқоридагиларнинг тасдиғидир. Самарқанд миниатюра мактабининг намоёндаларидан Муҳаммад Мурод Самарқандий, Муҳаммад Носир Самарқандий Мир Саид Али (Табризий таҳаллусини олимлар унга бериб, Эрон миниатюра мактабига мансуб деб янги кўрсатма бериб келганлар, аслида эса Термизлик)лардир. Мир Сайид Алининг отаси Мир Мансур моҳир мусаввир бўлган. Осиёдан Ҳиндистонга келиб ижодий фаолиятларини давом эттиришган.

Мусаввирлардан Муҳаммад Носир Самарқандийнинг ўн битта асари Британия музейида, Париж ва Ленинград илмий муассасаларида эса биттадан имзо чеккан портретлари сақланмоқда [3:92]. Мир Саид Али ва қисман Хўжа Абдусамад мўйқаламига мансуб Темурийлар хонадони асари ҳам жуда машҳурдир. Улар Хумоюн, Акбар Жаҳонгир, Шох Жаҳон, Шохруҳ Мирзо, Бобур, Султон Муҳаммад ва Мироншоҳларнинг тасвирларидир. Бу асарлар Лондонда "Британия" музейида сақланмоқда. Хулоса қилиб айтганда Самарқанд миниатюра мактабининг собиқ талабалари асарларини кенг ўрганиш, қидириб топиш, шундай мактаблар мавжудлигини, ишлаш усулларини омиллаштириш ҳозирги даврнинг долзарб масалаларидан биридир. Биз аждодларимиз маданияти ва санъатининг сирларини қанчалик пухта ўрганар эканмиз, улар қолдирган ёрқин излар аниқроқ кўзга ташаланаверади, қадимги манзилгоҳлар,

улар томонидан яратилган маданий-маънавий мерослар ҳақида батафсил ҳикоя қилаверади. Биз уларни яқиндан ўрганиб дунёқаршимизни бойитишимиз ва тарихий далиллар асосида тасвирий санъат методикасини янада ривожлантиришга ҳиссамизни қўшишимиз керак. Мамлакатимизда ўтказилаётган турли ижодий лойиҳалар, Тасвирий ва амалий санъат ҳафталиклари, кўرғазмалар, халқаро биеннаселар, кўрик-танловлар, ижод аҳлига кўрсатилаётган эътибор Шарқ миниатюра санъати равнақида муҳим ўрин тутади. Шарқ миниатюрасининг ЮНЕСКО Инсоният номоддий маданий меросининг репрезентатив рўйхатига киритилгани мазкур санъатга дунёдаги эътибор ва қизиқишнинг яна бир исботидир.

References / Адабиётлар рўйхати / Список литературы:

1. С.Булатов. Ўзбек халқ амалий безъак санъати. Т.:1991 й.
2. Ш.К.Шоёқубов Замонавий Ўзбекистон миниатюраси. Т.: “Ўзбекистон” нашриёти 2006 й.
3. П.Шабаратов. Лакли миниатюра “Композиция” Т: “Янги аср авлоди” 2007 й.
4. Н.Абдуллаев, Ўзбекистон санъати тарихи, Т.: 2007 й.
5. У.Уватов. Буюк юрт алломалари (учинчи нашр). Т.: “Ўзбекистон”, 2020 й.
6. Н.Усмонова. Шарқ миниатюра санъати дунё эътиборида. <http://kbmsm.uz>
7. Р.Ҳасанов. Тасвирий санъатни ўқитиш методикаси. Т.: 2004 й.
8. Н.Жумабоев. Ёшларни шарқона, тарихий қадриятлар асосида замонавий руҳда тарбиялашнинг аҳамияти. Фан ва жамият илмий журнали, 2021 й., 2-сон.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2022. -№ 1(4).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

Психология фанлари

**REPRODUKTIV YOSHDAGI AYOLLARDA RO'Y BERADIGAN TUG'RUQ
PSIXOZLARINI OLDINI OLISH VA AYOLLARNI RUHIY
SALOMATLIGINI MUSTAHKAMLASH**

Nabiyeva Odina Rafikjonovna

NamDU psixologiya kafedراسi doktoranti

**ПРОФИЛАКТИКА ПСИХОЗА БЕРЕМЕННОСТИ У ЖЕНЩИН
РЕПРОДУКТИВНОГО ВОЗРАСТА И УКРЕПЛЕНИЕ ПСИХИЧЕСКОГО
ЗДОРОВЬЯ ЖЕНЩИН**

Набиева Одина Рафикжоновна

Докторант кафедры психологии НамГУ

**PREVENTION OF PREGNANCY PSYCHOSIS IN WOMEN OF
REPRODUCTIVE AGE AND STRENGTHENING WOMEN'S MENTAL
HEALTH**

Nabiyeva Odina Rafikjonovna

Doctoral Student of the Psychology Department of NamSU

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Nabiyeva O.R. Reproductive yoshdagi ayollarda ro'y beradigan tug'ruq psixozlarini oldini olish va ayollarni ruhiy salomatligini mustahkamlash // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2022. – № 1(4). – Б. 72–79. <https://doi.org/10.47390/B1342142022N9>

Аннотасија. Ушбу мақоллада репродуктив yoshdagi ayollarda ro'y beradigan tug'ruq psixozlarini kelib chiqish sabablari, omillari bayon etiladi. Tug'ruq psixozlarini oldini olish, davolash, tug'ruq psixozlari ro'y bergan hollarda reпродуктив yoshdagi ayollarni ruhiy salomatligini saqlash bo'yicha ayolning oila a'zolariga, parvarish qiluvchi hamshiralariga tavsiyalar beriladi.

Калит so'zlar: reпродуктив davr, ayol, homiladorlik, chaqaloq, tug'ruq psixoz, ruhiy salomatlik, genetik moyillik, affektiv jinnilik

Аннотация. В данной статье описаны причины и факторы врожденных психозов у женщин репродуктивного возраста. Даны рекомендации членам семьи и медсестрам женщины по профилактике и лечению послеродовых психозов, психическому здоровью женщины репродуктивного возраста при возникновении послеродовых психозов.

Ключевые слова: репродуктивный период, женщина, беременность, ребенок, родовой психоз, психическое здоровье, генетическая предрасположенность, аффективное помешательство.

Abstract. This article describes the causes and factors of congenital psychosis in women of reproductive age. Recommendations are given to the family members and nurses of the woman on the prevention and treatment of postpartum psychosis, the mental health of women of reproductive age in the event of postpartum psychosis.

Key words: reproductive period, woman, pregnancy, baby, birth psychosis, mental health, genetic predisposition, affective insanity

DOI: 10.47390/B1342142022N9

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma'rifiy jabhalarda tub islohatlarni amalga oshirish jarayonida xotin-qizlar masalasiga ham katta e'tibor berila boshlandi. Vatanimiz taraqqiyotida, oila va jamiyat hayotida xotin-qizlar muhim o'rin va mavqega ega. Mamlakatimiz aholisini qariyb 50 foizini tashkil etadigan ayollar ijtimoiy-ma'naviy, siyosiy-iqtisodiy hayotning barcha sohalari xususan, davlat boshqaruvi va vakillik organlarida, ishlab chiqarish, tadbirkorlik, fermerlik, sog'likni-saqlash, ta'lim va boshqa ijtimoiy sohalarda samarali mehnat qilmoqdalar. {3} Bugungi kunda reproduktiv yoshdagi ayollarni ruhiy salomatligini saqlash ularni jamiyatda munosib o'rinlarini topishlari va sog'lom avlodni dunyoga keltirib tarbiyalashlari uchun mamalakatimizda ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. Amalga oshirilayotgan tadbirlarga qaramasdan ayollar o'rtasida turli ko'rinishdagi ruhiy buzilish holatlari kuzatilmoqda. Aynan bunday ruhiy buzilishlar reproduktiv yoshdagi ayollarda ko'p uchraydi. Reproaktiv yoshdagi ayollarda ro'y beradigan tug'ruq psixozlarini oldini olish va ayollarni ruhiy salomatligini mustahkamlash mavzusidagi maqolamizning asosiy maqsadi ushbu yosh davridagi kuzatiladigan ruhiy buzilishlarni kelib chiqish omillari, sabablarini bayon etish orqali ayollarni, ularni oila a'zolarini bunday xastaliklardan xabardor etish, ushbu yoshdagi ayollarni ruhiy salomatligini saqlash va mustahkamlashga ko'maklashishdan iborat. Bizning fikrimizcha reproduktiv yoshdagi ayollarni oilaviy polkinikalarda, mahalla fuqorolar yig'inlari qoshidagi ayollar masalalari bo'yicha mutaxassislar tomonidan reproduktiv yosh davridagi o'zgarishlar, ruhiy holatlar bo'yicha ayollarga, ularning turmush o'rtoqlariga ma'lumotlar berib borishlari lozim. Oilalarda tibbiy va psixologik bilimlarning yetishmasligi bu kabi kasalliklarning kelib chiqishining asosiy

sabablaridan biridir. Agar ma'sul xodimlar tomonidan ayollarni homladorlikka, tug'ruq jarayoniga tayyorlashga oid darslar, seminarlar tashkil etilib, ma'lumotlar berilib borilsa turli ko'rinishdagi ruhiy buzilishlarni oldini olinadi va ayollarning ruhiy salomatligi mustahkamlanadi. Reproduktiv yosh - ayollar tug'ishining tibbiyot tomonidan xavfsiz va ayol sog'ligi uchun normal holat deb belgilangan yosh davri. Ayollarda reproduktiv yosh o'rtacha 30 yil (16 yoshdan 46 yoshgacha) davom etadi. {1.144.b} Ayrim adabiyotlarda 16-49 yosh deb qayd etilgan. {2.29.b} Bu davrda ayol kayfiyati, hayoti, ruhiyati, salomatligida keskin o'zgarishlar ro'y beradi. Bu o'zarishlardan biri farzandni dunyoga keltirgandan so'ng sodir bo'ladigan tug'ruq psixozlaridir. Tug'ilish - bu tanadagi ulkan stress, organlar va tizimlar uchun jismoniy ortiqcha yuk. Tug'ruqdan keyingi davr yosh onada juda ko'p qiyinchiliklarga duch keladi: laktatsiya davri, reproduktiv organlarning zo'ravon involyatsiyasi (teskari rivojlanishi), ichki sekreksiya bezlarini qayta tuzilishi, og'riqli tikuv va yoriqlar, qon yo'qotish oqibatlarini. Tabiiy tug'ruqdan yoki operatsiya bilan tuqqandan so'ng, ayol o'zini zaif va charchagan his qiladi. Ammo u dam olish, tiklanish imkoniyatiga ega emas: chaqaloq haftasiga 7 kun, kuniga 24 soat davomida maksimal e'tibor va g'amxo'rlikni talab qiladi. [5] Turmush tarzidagi muammolar, charchoqlar oqibatida ayolda turli ko'rinishdagi ruhiy buzilishlar kuzatiladi. Tug'ruq psixozlari. Tug'ruqdan keyin ko'proq amensiya, katatonik va maniya belgilari uchraydi. Og'ir hollarda qonda biokimyoviy o'zgarishlar – giperazotemiya, albuminuriya, qon bosimining ko'tarilishi kuzatiladi. Tug'uruqdan keyin bemorlarda shizofreniya yoki maniakal-depressiv psixozlar va boshqa kasalliklar kelib chiqadi. Hozirgi vaqtda tug'uruqdan keyingi psixozlar juda ham kam uchraydi. Bunday paytlarda bemorlar hamma vaqt hamshiralarning kuzatuvida bo'lishlari, hech qachon bir o'zini tashlab ketmasliklari kerak. Agar tug'uruqdan keyin psixozlar kuzatilsa, tezda psixiatr shifokorni chaqirib, psixiatriya shifoxonasiga o'tkazish tavsiya etiladi. [4.148.b]

Ayollarda tug'ruqdan keyingi psixoz - bu tug'ilishdan keyin gallyutsinatsiyalar va aldanishlar boshlanganda ruhiy kasallik. Tug'ruq paytida ayolning xulq-atvori atrofdagi hamma narsani shubhali ko'rinishda ko'rganida, noadekvat bo'ladi. Hatto yangi tug'ilgan chaqaloq ham o'zinikiga o'xshamasligi mumkin, lekin birovning bolasi, deyishadi, uni almashtirdilar. Bu og'riqli holat tug'ruqdagi ming ayoldan ikkitadan ko'p bo'lmagan hollarda uchraydi. Birinchi marta tug'ilgan ayollarda tug'ruqdan keyingi psixozga qayta tuqqanlarga qaraganda 35 marta ko'proq uchraydi. Tug'ilgandan keyin haqiqatan ham tuzalmagan yosh ona ko'z yoshlari oqadi, umumiy zaiflikdan shikoyat qiladi, yomon tush... Uning suti kam yoki umuman yo'qligi haqida doimo tashvishlansa, bola och qoladi. Chaqaloqdagi qichqiriqlar sababini biror organi og'riyapti deb o'ylay boshlaydi, masalan, qorin, chunki u juda qichqiradi. Asossiz g'amxo'rlik qo'zg'aluvchan holatga, notinchlikka olib keladi. U nosog'lom bola tug'gan

yoki olib ketilgandek tuyulishi mumkin bo'lsa, shubha paydo bo'ladi, xayolparast fikrlar paydo bo'ladi. Keyin birdan u keskin pasayish kayfiyat: melanxolik bo'ladi, zerikarli - stuporga tushadi. Kuchni yo'qotish bolaga bo'lgan barcha qiziqishni yo'qotish bilan birga keladi. Uni emizishni istamaydi, unga g'amxo'rlik qilishdan bosh tortadi. Bunday alomatlar hatto kasalxonada ham paydo bo'lganda, shifokorlar darhol ularni to'xtatishga harakat qilishadi, tug'ruq paytida ayolni normal holatga keltirish uchun ma'lum davolanishni buyuradilar. Shundan keyingina ular bo'shatiladi. Uyda tug'ruqdan keyingi psixoz paydo bo'lganda, bu juda ham yomon. Agar oila a'zolari o'z vaqtida yosh onaning g'alati tomonlarini sezmagani bo'lsa, bu uning uchun, yangi tug'ilgan chaqaloq yoki ikkalasi uchun yomon tugashi mumkin. Ona chaqaloq bilan o'z joniga qasd qilgan holatlar ham bo'lgan. Keling, ushbu holatlarning barchasini batafsil ko'rib chiqaylik. Postpartum psixoz quyidagi sabablarga ko'ra yuzaga kelishi mumkin:

- **Genetik moyillik...** Qachonki, ayol tomondan, qarindoshlaridan biri ruhiy kasallik bilan kasallangan, masalan, shizofreniya.

- **Affektiv jinnilik...** Bu kayfiyatning tez o'zgarishi bilan ajralib turadi. Tushkunlik o'z o'rnini ko'tarinkilikka olib keladi va aksincha, quvnoq kayfiyat o'rnini qayg'u egallaydi.

- **Tug'ilish kanali infeksiyasi...** Tug'ish paytida yoki tug'ruqdan keyingi davr stafilokokklar kiritiladi - tug'ruq paytida ayolning tanasida og'riqli jarayonlarni qo'zg'atadigan bakteriyalar. Tana harorati ko'tariladi, taxikardiya va mushak og'rig'i paydo bo'ladi, shilliq pardalar quriydi. Bu tashvishli kayfiyatni qo'zg'atadi. Natijada psixoz paydo bo'ladi.

- **Emotsionallikning kuchayishi...** Postpartum psixoz rivojlanishining omillaridan biri. U ilgari aqliy anormalliklarga ega bo'lmagan ayollarda o'zini namoyon qilishi mumkin, lekin juda hissiy, masalan, hayz paytida.

- **Spirтли ichimliklar, giyohvand moddalar, psixotrop dorilar ...** Spirтли ichimliklar, giyohvand moddalar va markaziy asab tizimini rag'batlantiradigan ba'zi dorilarni suiiste'mol qilish kasallikka olib kelishi mumkin.

- **Tug'ish paytida shikastlanish...** Tug'ilish, stress, g'amgin fikrlar va kayfiyat paydo bo'lganda, tug'ruqxona xodimlarining nazorati ostida toqat qilingan jarohatlar ayolning sog'lig'i bilan bog'liq muammolarga olib kelishi mumkin.

- **Gormonal o'zgarishlar...** Bolaning tug'ilishi - katta bosim ayolning tanasida, bu uning sezilarli qayta tuzilishiga olib keladi. Biologik faol moddalar, gormonlar, hayot jarayonlarining ritmini tartibga soladi, gormonal uzilishlar jiddiy kasalliklarga, shu jumladan ruhiy kasalliklarga olib keladi.

- **Charchoq...** Homiladorlik paytida surunkali charchoq kayfiyat uchun yomon va tug'ruqdan keyingi psixozga yordam beradigan omil bo'lishi mumkin.

• **Muvaffaqiyatsiz tug'ilish...** Og'ir, katta qon yo'qotish bilan, abort sodir bo'lganda yoki o'lik bola tug'iladi.

• **Har xil kasalliklar...** Bemor jigar, kuchaygan Qon bosimi, boshqa surunkali kasalliklar tug'ruqdan keyingi ruhiy kasalliklarni qo'zg'atishi mumkin.

• **Bosh jarohati...** Agar bu homiladorlik paytida bo'lsa, qiyin tug'ish paytida yoki undan keyin tug'ruq paytida ayolning ruhiy salomatligi buziladi.

• **Tug'ishga tayyor emaslik...** Ayol psixologik jihatdan ona bo'lishga tayyor emas. Tug'ilish tananing jiddiy qayta tuzilishi ekanligini umuman tushunmaydi yangi davr hayot. U onalikdan qo'rqadi. Bu psixikani tushkunlikka soladi, asabiy buzilish va ruhiy kasalliklarga olib keladi.

• **Nosog'lom oilaviy munosabatlar...** U kasalxonadan chiqdi, lekin eri bolasidan mamnun emas, o'zini qo'pol tutadi, yangi tug'ilgan chaqaloqqa g'amxo'rlik qilmaydi. Ayol asabiylashadi, janjal boshlaydi, suti yo'qoladi. Bu holat psixoz bilan yakunlanishi mumkin. Psixoz har doim hissiyotda bo'lgan ayollarga ko'proq ta'sir qiladi. Bunday holatda, tug'ruqdan keyingi doimiy depressiya, hatto mehnat jarayoni muvaffaqiyatli yakunlangan taqdirda ham paydo bo'lishi mumkin. Bunday tug'ruqdan keyingi psixoz ruhiy holatning keskin o'zgarishi bilan tavsiflanadi, lekin ko'pincha ayol o'zini juda tushkun his qiladi. Tug'ruqdan keyingi psixozning sababi hali ham tanadagi gormonal buzilish bo'lishi mumkin. Bu, ayniqsa, homiladorlikdan oldin uzoq vaqt davomida kontratseptsiya vositalaridan foydalangan ayollar uchun to'g'ri keladi. Bunday holatda psixozni gormonal dorilar bilan davolash maqsadga muvofiqdir. Ammo shunga qaramay, tug'ruqdan keyingi psixozni homiladorlik paytida yoki uning boshlanishidan oldin spirtli ichimliklar, giyohvand moddalar yoki chekilgan sigaretlardan foydalanganlar ko'proq tahdid qiladilar. Bu omillarning barchasi nafaqat homiladorlik jarayoni va homila sog'lig'iga salbiy ta'sir qiladi, balki ayolning o'zi ham bundan aziyat chekmoqda.[6] Ammo agar ayol butunlay sog'lom bo'lsa, unda psixozning sabablari hech qachon topilmasligi mumkin. Va keyin shifokorlar ayolning bu holatini tug'ruq paytida bo'lgan stressdan boshqa narsa bilan izohlamaydilar. Psixoz ayniqsa og'ir va og'riqli tug'ilishdan keyin aniqlanadi.[7] Ruhiy salomatlik bilan bog'liq muammolari bo'lmagan 29 homilador ayolni o'rganish tug'ruqdan keyingi psixozning oldini olishda estrogenlarning sezilarli samaradorligini aniqlamadi. Patologiyaning boshlanishini qo'zg'atuvchi omillar tug'ilish muammosi, shuningdek, tanadagi nosozliklar bo'lishi mumkin. umumiy faoliyat(suvsizlanish, ko'rsatkichlarning o'zgarishi qon bosimi, jigar funktsiyasi buzilgan). Salbiy ta'sir ko'rsatish ruhiy holat ayollar: uyqu yetishmasligi, yaqinlaringiz tomonidan qo'llab-quvvatlanmaslik, onalikka tayyor emaslik. Kasallikning rivojlanishiga shubha, tashvish, ruhiy jarohatlar yordam beradi. Psixoz alomatlarini o'z vaqtida sezish va ularni yo'q qilish uchun tegishli choralarni ko'rish juda muhimdir. Darhaqiqat, oxir-oqibat, tug'ruqdan keyingi

psixoz ayolning o'z chaqalog'iga va o'ziga g'amxo'rlik qilishni butunlay to'xtatishi va o'zini nazorat qilishni yo'qotishiga aylanishi mumkin. Shunda psixiatrlarning ishtirokisiz yengish mumkin bo'lmaydi. Postpartum psixoz belgilari darhol yoki vaqt o'tishi bilan paydo bo'lishi mumkin. Ba'zi ayollarda psixoz tug'ruqdan so'ng darhol boshlanadi, boshqalarda alomatlar faqat ikki hafta o'tgach paydo bo'ladi. Ammo, ehtimol, dastlab, tugayadi doimo yomonlashadi, tirnash xususiyati paydo bo'ladi. Har qanday narsa g'azablantirishi mumkin: kichik uy-ro'zg'or buyumlaridan tortib, oila a'zolari bilan iliq suhbatlarga qadar. Ushbu bosqichda qarindoshlar maksimal darajada sabr-toqat ko'rsatishlari va ayol bilan ziddiyatga uchramaslikka harakat qilishlari kerak. Axir, aks holda hamma narsa asabiy buzilish va buzilgan munosabatlar bilan tugaydi. Siz suhbatni boshqa mavzuga tarjima qilishga urinib ko'rishingiz yoki hatto ayolni tinch qo'yishi uchun uni yolg'iz qoldirishingiz kerak. Gallyutsinatsiyalar paydo bo'lishi va o'lim, o'z joniga qasd qilish haqidagi fikrlar - aynan shu narsa ayolni darhol mutaxassisdan yordam so'rab, davolanishga majbur qilish kerak. Bu tezroq amalga oshirilsa, tezroq pessimizm optimizm bilan almashtiriladi. Bunday holatda, tug'ruqdan keyingi psixozning o'z yo'lini bosib o'tishiga yo'l qo'yib bo'lmaydi, chunki u afsus bilan tugashi mumkin. Bundan tashqari, barcha alomatlar yetarli darajada izchil nutq bilan birga bo'lishi mumkinligini unutmang. Tug'ilgandan keyingi psixoz paytida ayol uchun o'z fikrlarini shakllantirish juda qiyin. Shuning uchun, ba'zida boshqalar nimani anglatishini o'zlari taxmin qilishlari kerak. Tug'ilgandan keyingi psixoz kabi tug'ruqdan keyingi depressiyani davolash mutaxassislarga topshirilishi kerak. Ayniqsa, bu tashvish **qiyin holatlar** ayol o'zini to'liq nazorat qila olmasa. Axir, bu bolaga bevosita ta'sir qilishi mumkin. Kasallikni davolashni boshlashdan oldin uning kelib chiqish xususiyatini aniqlash kerak. Dastlab, shifokor tanaga hech qanday infektsiya tushmaganligiga ishonch hosil qilishi kerak. Buning uchun qon tekshiruvi o'tkaziladi. Agar kerak bo'lsa, qalqonsimon bez, buyrak va jigarni qo'shimcha tekshiruvlari o'tkaziladi. Miyaning disfunktsiyasi psixozning keng tarqalgan sababidir. Va shifokor, albatta, shish paydo bo'lishini istisno qilish uchun tomografiya buyurishi kerak. Odatda, shifokor psixoz bilan kurashish va ayolning hissiy muvozanatini tiklashga yordam beradigan og'iz orqali dori-darmonlarni buyuradi. Olanzapin va Risperidon bugungi kunda eng keng tarqalgan dorilar hisoblanadi. Ular tug'rubqdan keyin ham zaiflashgan ayol tanasi uchun xavfsizdir. Ammo ularni shifokor bilan maslahatlashmasdan o'zingiz qabul qilish tavsiya etilmaydi. Bu, ayniqsa, emizikli onalarga tegishli. Axir, faol moddalar go'dakka qanday ta'sir qilishi hali ham aniq emas, uning tanasiga ular, ba'zi hollarda, ona suti orqali kirishi mumkin. Dori-darmonlarni psixoterapiya bilan birlashtirish kerak. Ilg'or holatlarda siz psixoterapevt yoki hatto psixiatr yordamiga murojaat qilishingiz kerak. Ammo agar tug'ruqdan keyingi psixoz juda uzoqqa borishga vaqt topolmagan bo'lsa, u holda siz o'zingizni qarindoshlaringiz

va do'stlaringizning ko'magi, eringizning uy ishlarida yordam berishdan iborat bo'lgan uy psixoterapiyasi bilan cheklashingiz mumkin. Tug'ruqdan keyingi psixozni e'tiborsiz qoldirmaslik kerak va buni barcha oila a'zolari tushunishlari lozim. Bunga ruhiy jihatdan tayyorgarlik ko'rish eng yaxshisidir, shunda asab kasalliklari namoyon bo'lganda siz emotsional munosabat bildirmaysiz, balki yosh onaning xotirjamligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan barcha narsani qilasiz.[5] Parvarish qilish. Depressiv holatlarda bemorlar muntazam hamshiralar kuzatuvda bo'lishlari lozim. Ularga muloyimlik, mehribonlik bilan muomala qilish kerak. Ba'zi bemorlar g'amginlik holatida bo'lsa, ularni bu holatdan chiqarish va o'zini o'zi o'ldirishiga yo'l qo'ymaslik chorasini topish zarur. Hamshira bemorlarning ovqat yegan yoki yemaganligini va ruhiy o'zgarishlarni o'z vaqtida kuzatib turishi lozim.[4.154.b] Tug'ruqdan keyingi depressiya va tug'ruqdan keyingi psixozning oldini olish chaqaloq tug'ilishidan ancha oldin g'amxo'rlik qilish kerakligini tushunish kerak. Kelajakdagi ona doimo qulay muhitda bo'lishi va g'amxo'rlik va qo'llab-quvvatlashni his qilishi kerak. Ruhiy kasalliklarni rivojlanish xavfi yuqori bo'lgan ayollar uchun bunday sharoitlarni ta'minlash ayniqsa muhimdir. Bunday holda, sherigining ayolga bo'lgan munosabati ijobiy bo'lishi lozim. Er va xotin, hatto tug'ilishdan oldin ham, har bir ayolda tug'ruqdan keyingi depressiyani rivojlanish xavfi borligini tushunishlari kerak, shuning uchun bu holatni o'z vaqtida tanib olish va yetarli davolanishni ta'minlash muhimdir.

Uyda yosh onaning tez tiklanishi uchun bir qator tavsiyalarga rioya qilish kerak:

- bemorga dam olish holatini, dam olish uchun qulay shart-sharoitlarni, uy ishlaridan butunlay ozod qilishni ta'minlash, uyqu va ovqatlanishga rioya qilishni nazorat qilish;
  - uyning umumiy atmosferasi tinch, osoyishta, xayrixoh ekanligiga ishonch hosil qiling;
  - tashrif buyuradigan mehmonlarni istisno qiling, iloji bo'lsa, uyda yashovchi boshqa bolalarni kasal ayoldan ajratib qo'ying;
  - bemorni yolg'iz qoldirmang, shifokor tavsiyalariga qat'iy rioya qilgan holda dori-darmonlarni nazorat qiling;
  - bemorga iliqlik, rahm-shafqat va tushunish bilan munosabatda bo'ling, chunki u haqiqatan ham oila a'zolarining to'liq qo'llab-quvvatlashiga muhtoj. Bu davrda kimdir doimo u yerda bo'lishi, tasalli berish, rag'batlantirish, ko'ngil ochish, tashvish va depressiyaga yo'l qo'ymaslik juda muhimdir. Agar siz ushbu tibbiy va psixologik tavsiyalarga aniq rioya qilsangiz, davolanish kursini oxirigacha yetkazsangiz, bemorda tiklanish va chaqaloqqa qaytish uchun haqiqiy imkoniyat bo'ladi. Postpartum psixozni davolash tez ish emas va ayol tiklanishdan keyin ham uzoq vaqt davomida psixiatrning nazorati ostida qoladi. Afsuski, psixiatriya hali tug'ruqdan keyingi psixozning oldini

olishni bilmaydi. Ammo shifokorlar tug'ish uchun maxsus o'quv kurslarini tugatgan onalar kasallanish xavfini kamaytiradi degan xulosaga kelishdi. Buning sababi shundaki, bolaning tug'ilishidan stress darajasi pasayadi, onaga yangi mas'uliyatni yengish osonroq bo'ladi.[6] Aksariyat ayollar tug'ilishning barcha variantlarini bilishmaydi, yoki tug'ruqdan oldin va tug'ilish uchun kerakli parvarish turini olishga to'sqinlik qiladigan ko'plab to'siqlar mavjud. Tug'ilishga tayyorgarlik ko'rish uchun mablag' ajratish bizning ijtimoiy me'yorimiz emas. Ko'pchilik uchun 8 yoki 12 haftalik dars ortiqcha ish kabi ko'rinadi. Biroq, tug'ilish onalikni boshlashdir. Va tug'ilishning to'g'ri usuli bo'lmasa-da, tug'ilishni qiyinlashtiradigan va shikast yetkazadigan ko'plab narsalar mavjud. Jamiyat tug'ilishga, ayniqsa normal fiziologik tug'ilishga nisbatan ochiqroq bo'lsa, ayollar onalikka yanada ishonchli tayyorgarlikni his qilishlari mumkin. Ular fiziologik tug'ilish uchun yaxshiroq jihozlangan (bu murakkab gormonal jarayon) va hatto tug'ilish aralashuvlarni o'z ichiga olsa ham, ular faolroq ishtirok etib, o'zlari qaror qabul qilishlari mumkin, bu ham ularga ko'proq ishonch bag'ishlaydi.[7]

Xulosa qilib aytganimizda reproduktiv yoshdagi ayollarda tug'ruq psixozlari kuzatilmasligi uchun homilador ayol kishi uchun ruhiy tinchlik yaratish, oila a'zolari o'rtasida sog'lom psixologik muhitning bo'lishi, sog'lom turmush tarziga roiya qilinishi, tinch uyqu, turli kasalliklar, stresslarni oldini olinishi, bu davrda bo'ladigan fizologik, jismoniy va ruhiy o'zgarishlarga ayol iroda kuchi va aql-idroki bilan sabr qilsagina bunday holatlarni oldi olinadi va kuzatilmaydi.

References / Адабиётлар рўйхати / Список литературы:

1. Akramova.F.A, Bilolova.B.Z, Jovliyev.S.I Oila ensiklopediyasi «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» davlat ilmiy nashriyoti T. 144 bet
2. Aripova.S.M; Bo'rixo'jayeva H.S. Sog'lom avlodning tibbiy- ijtimoiy asoslari o'quv qo'llanma. «Fan va texnologiya», Toshkent-2016 29 bet
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi | O'zLiDeP (uzlidep.uz)
4. X. Q. SHodmonov, X. SH. Eshmurodov, O. T. Tursunova "Asab va ruhiy kasalliklar" «O'qituvchi» nashriyot-matbaa ijodiy uyi T.2013 148-154 bet
5. <https://letting.ru/uz/proidet-li-nevroz-posle-rodov-kak-perezhit-poslerodovuyu/>
6. <https://fingernal.ru/uz/disease/psihoz-posle-rodov-prichiny-simptomy-i-lechenie-poslerodovogo/>
7. Nimaga tushkunlikka tushgan yangi onalar aqldan ozishmaydi, ammo jamiyat shunday - Oila - 2022 (planetstern.com).

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2022. -№ 1(4).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

Санъатишунослик фанлари

**“КАТТА АШУЛА” ЖАНРИНИНГ ЎЗБЕК ҚЎШИҚЧИЛИК САНЪАТИ
РИВОЖИДАГИ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ**

Сафаров Зарифжон Қўйлиевич

ЎзДСМИ магистранти

Файзуллаева Хуршида Қўйлиевна

ҚарДУ ўқитувчиси

**РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ЖАНРА “КАТТА АШУЛА” В РАЗВИТИИ
УЗБЕКСКОГО ПЕВИЧЕСКОГО ИСКУССТВА**

Сафаров Зарифжон Койлиевич

Магистр Узбекского государственного института искусств и культуры

Файзуллаева Хуршида Койлиевна

Преподаватель Каршинского государственного университета

**ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE “КАТТА АШУЛА” GENRE IN THE
DEVELOPMENT OF THE UZBEK SINGING ART**

Safarov Zarifjon Koilievich

Master of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

Fayzullaeva Khurshida Koilievna

Lecturer of the Karshi State University

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Сафаров З.Қ., Файзуллаева Х.Қ. “Катта ашула” жанрининг ўзбек қўшиқчилилик санъати ривожигаги ўрни ва аҳамияти // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. -2022. -№ 1(4). –Б. 80–85.

<https://doi.org/10.47390/B1342142022N10>

Аннотация. Ушбу мақолада “Катта ашула” жанрининг ўзбек қўшиқчилилик санъати ривожигаги ўрни, ижро услублари, “Катта ашула” ижрочилик мактаблари ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: “Катта ашула”, ижро, қобилият, маҳорат, “ашулаи калон”, “катта ялла”, “ҳаққоний ашула”.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль жанра “Катта ашула” в развитии узбекского пения, методы исполнения, исполнительские школы “Катта ашула”.

Ключевые слова: “Катта ашула”, исполнение, умение, мастерство, “ашулаи калон”, “катта ялла”, “ҳаққоний ашула”

Annotation. This article discusses the role of the “Katta ashula” genre in the development of Uzbek singing, methods of performance, performing schools of “Katta ashula”.

Key words: “Katta ashula”, performance, skill, mastery, “ашулаи калон”, “катта ялла”, “ҳаққоний ашула”.

DOI: 10.47390/B1342142022N10

Ҳар бир халқнинг маданияти, миллий санъати ва бой бадиий анъаналари аждодлардан мерос қолган моддий ва маънавий бойликлар билан белгиланади. Шундай қадриятлардан бири овоз санъатидир. Чунки мусиқа овоз билан пайдо бўлган. Асрлар, минг йилликлар давомида ҳали чолғу асбоблари яратилмаган даврлардаёқ овоз санъати мавжуд бўлган. Ана ундан кейин чолғу асбоблари ихтиро қилинган. Овоз санъати пишиб етилганидан кейин ўз навбатида онгли равишда яъни, аниқ парда ва соз нуктаи назаридан мусиқа вужудга келган.

Овоз санъати деганда биз бир томонидан Оллоҳ инъом этган неъматни тушунсак, иккинчи томондан ўша неъмат ато этилган инсонни ва уни ўша овоздан қандай фойдаланишини тушунамиз. Дарҳақиқат инсон овозини яратиш унинг ўзини кўлидан келмайди, аммо овозни мусиқага росмана созлаш, парваришlash ва мутаносиб ҳамда ҳушсадо ишлатиш бу албатта санъатдир.

Масалан, қадимий оташпарастлар динида мусиқанинг аҳамияти ниҳоятда катта бўлиб, диний маросимлар чоғида биронта чолғу асбоби ишлатилмаган. Гат шаклидаги фахрия, мадҳия ва олқишлар фақат хониш (ашула) шаклида ижро қилинган. Чолғу асбоблар дунёвий мусиқа йўналишида ишлатилган. Фаробийнинг таъбири билан айтганда илк мусиқий кўринишлар диний мусиқа кўринишида пайдо бўлган. Оташпарастлар айтадиган Авесто гатлари, оятлари барчаси мусиқа билан чамбарчас боғлиқ. У даврдаги оҳанг ва мусиқаларнинг номлари ҳозирги кунгача етиб келмаган. Аммо ёзма битиклари оз миқдорда сақланиб қолган. Қадимий Хоразм археологик қазилмаларига кўра илк мусиқа асбоби яъни, бурчакли арфа эрамизнинг II-III асрга мансуб. Ундан ҳам олдинроқ бўлгандир.... Лекин Авесто бу санадан анча илгарироқ пайдо бўлган. Айтмоқчимизки, овоз бирламчи мусиқа создир, мусиқий чолғулар эса овозга тақлид қилган ҳолда кейин яратилган.

Шу ўринда Ал-Фаробийнинг фикрларини таъкидлаб ўтмоқчимиз: Мусиқада икки хил овоз бор. Бири табиий овоз бўлиб, у инсоннинг халқумидан

тараладиган овозидир. Унинг табиийлиги шундаки, ҳеч бир инсон овози бошқасиникига ўхшамайди, яъни, дунёда нечта одам бўлса шунча бир–бирига ўхшамайдиган овозлар бор. Қолаверса, ўзгариш, ривожланиш ва сўниш хусусиятига эга. Иккинчи хил овоз бу муסיқий чолғуларнинг товушидир. Уларнинг сунъийлиги шундаки, барчаси одам овозига тақлид қилади. Бундан ташқари бир бирига ўхшайди (масалан: танбур танбурга, сурнай сурнайга, скрипка скрипкага ва хоказо) ва одам овозидан фарқли ўлароқ ўзгармайди ҳамда умри узоқ бўлади. [1; 468-б.]

Инсон қўли билан ясалган чолғудан кўра овоз санъати моҳиятан бирламчи ҳисобланади. Яъни, мавжуд нарса бирламчи, ясалган жисм эса иккиламчи ва сунъидир. Шунга кўра овоз табиий муסיқий соз бўлганлиги ва бошқа инсон қўли билан ясалган созлар унга тақлид этувчи сифатида яратилганлиги айтиб ўтилган. “Қадимдан маросим кўшиқлари ва муқаддас китоблар қироатининг сирли кудратга бўлган эътиқод айнан шу овоз таъсири туфайли юзага келган. Туйғуларни жумбушга келтирувчи овоз оҳанги орқали Авесто, Забур оятлари (Довуд нағмалари) инсон қалбига етказилган. Нафис ва гўзал овоз оҳанглари қадрлаш ислом динига ҳам хосдир. Муқаддас китоб Қуръони карим пайғамбаримиз С.А.В.га ҳам илоҳий овоз ваҳий орқали нозил қилинган. “Қуръонни гўзал ва ёқимли овозда қироат қилинлар” деган саҳиҳ ҳадис ҳам бор. [2; 267-б.]

Катта ашула, патнусаки (патнис) ашула — Фаргона водийсига хос бўлган ўзбек анъанавий ашула йўли. Одатда, 2-5 ҳамнафас ашулачи (ҳофиз) томонидан чолғу жўрлигисиз (қўлларига патнис ёки ликобча ушлаган ҳолда) айтилади. Кўпинча юқори пардаларда ва кенг нафасда ижро этилиб, ўзига хос мураккаб ижро услуби билан ажралиб туради. Катта ашула қадимий маросим ва меҳнат кўшиқлари, марсия, навҳа, аёлғу кўшиқлари ҳамда аруз вазнидаги ғазалларнинг қад. ўқилиш услублари заминидан вужудга келган. Катта ашула, одатда, катта йиғин, сайил ва тўй-томошаларда айтилган. Унинг ўтмишдаги намуналарида лирик ва насиҳатомуз ғазаллар билан бир қаторда диний, тасаввуф йўналишидаги шеърлар ҳам куйланган. Навоий, Лутфий, Машраб, Хазиний, Муқимий, Фурқат, Завқий, Мискин ва бошқаларнинг ғазаллари Катта ашула жанридан алоҳида ўрин олган. Халқ орасида "Дўстлар" (Навоий), "Кўп эрди", "Ёлғиз", "Адашганман" (Муқимий), "Оҳ ким, раҳм айламас" (Фурқат), "Бир келсун", "Эй, дилбари жононим" (Мискин) каби Катта ашулалар кенг тарқалган. Ҳабибий, Чустий, Камтар, Чархий, Собир Абдулла, Акмал Пўлат, Восит Саъдулла, Насимий, Эркин Воҳидов, Ўткир Рашид ва бошқаларнинг шеърлари ҳам Катта ашулада севиб ижро этилади.

Катта ашула ижрочилигида бадиҳа услубидан кенг фойдаланилади. Бу эса ундаги нутқдош ва оҳангдор тузилмалар бирбирига мукамал ва узвий боғланишини таъминлайди, ашулани ранг-баранг мусиқа безаклари билан бойитади, турли авжлар қўлланишига олиб келади. Катта ашула ижрочиси анъанавий "устоз-шогирд" мактабини ўтган, шеърят қонунлари ва ижрочилик анъаналарига таянган, кенг диапазонли, баланд овозга ва маҳоратга эга бўлиши лозим. Ҳофизлар, одатда, шеър бандидаги бошланғич мисраларнинг ҳар бирини галма-гал, сўнги мисраларни жўр бўлиб ижро этадилар. 20-аср нинг 2-ярмида Катта ашуланинг янги ашула-чолғу йўллари, яккахон ҳофизга мўлжалланган турлари юзага келди. Мазкур намуналарда чолғу ансамбли ҳамнафас ҳофиз вазифасини бажарган, ижрода эркин услуб сақланиб қолган. Катта ашуланинг бу услуби Жўрахон Султонов томонидан яратилган ("Эй дилбари жононим", "Оҳким", "Топмадим", "Гулузорим қани", "Меҳнат аҳли", "Ўзбекистон" ва бошқалар). Айрим мақом шўьбалари ("Баёт", "Чоргоҳ", "Ушшоқ") ҳам Катта ашула ("ёввойи мақом") услубида айтилган (мас, "ёввойи Ушшоқ", "Патнусаки Чоргоҳ", "Ликоби Баёт" ва бошқалар). Моҳир созандалар Катта ашуланинг чолғу (най, сурнай, ғижжак) йўлларини яратдилар. Ривожланиш мобайнида Катта ашула ижрочилик (Қўқон, Марғилон, Тошкент, Наманган — Андижон) мактаблари шаклланган. Эркақори Каримов, Шерқўзи Бойқўзиев, Ҳайдарали Ҳикматов, Мелиқўзи Юсупов, Ўтимбой Саримсоқов, Турдиали Эргашев, Отамирза Абдурахмонов (Қўқон), Маматбува Сатторов, Жўрахон Султонов, Маъмуржон Узоқов, Болтабой Ражабов, Иброҳим Ишоқов, Мусажон Орифжонов (Марғилон), Ориф Алимаҳсумов, Ортиқхўжа Имомхўжаев, Акбар Ҳайдаров, Эшмат Ҳайдаров, Очилхон Отахонов (Тошкент), Фаттоҳхон Мамадалиев, Одилжон Юсупов, Жўрахон Юсупов (Андижон), Ҳамрокулқори Тўракулов (Бешариқ), Расулқори Мамадалиев (Бувайда), Солижон Ҳошимов (Қувасой) ва бошқа Катта ашула ижрочилигида шуҳрат қозонган. Ҳалима Носирова, Муножот Ёлчиева, Исмоил ва Исроил Ваҳобовлар, Маҳмуд Тожибоев, Маҳмуд Йўлдошевлар ҳам Катта ашулани маҳорат билан ижро этмоқдалар. 1984-йилдан ЎзРда Катта ашулачиларнинг кўриктанловлари (Марғилон, 1984; Тошкент, 1987; Қўқон, 1991; Шаҳрисабз, 1994) ўтказилмоқда. Катта ашула ижрочилик йўллари анъанавий маҳорат мактаблари (Балиқчи, Бувайда) ва мусиқа ўқув юртлари (Фарғона санъат билим юрти, Ўзбекистон давлат консерваторияси)да ўзлаштириб келинган. 2001-йил Андижонда 1- Республика профессионал Катта ашула ижрочилари танлови ва илмий-амалий (Тошкент, Андижон) конференциялари ўтказилди. Катта ашула бастакор (Ф. Содиқов, "Ўзбекистон", "Тўй муборак"; М. Муртозоев, "Соғиниш" ва бошқалар) ва композиторлар (В. Успенский, "Лирик поэма"; М. Тожиев, 3-симфония; М. Бафоев, Халқ чолғулари

оркестри учун концерт; Б. Умиджонов, акапелла учун "Чоргоҳ")нинг ижодларига озуқа бўлмоқда. [3; 25-26-б.]

Катта ашула ижрочидан зўр қобилият ва маҳорат, шунингдек, сўз бўғинларига эҳтиёт бўлишни, шеърнинг маъносини тингловчиларга тўла етказишни талаб қилади. Катта ашулада сўз куй билан бир усулда "нафас" олади. Шу боис шеър ва куй бир-бирига шу қадар уйғунлашиб, бир-бирига сингиб кетганки, ўзини алоҳида эшитганда шеърни ҳам тинглаётгандек бўласиз. Бу ашулалар баланд пардаларда ижро этилиши, кўтаринки мавзудаги шеърларни қўлланиши ҳамда катта йиғинларда, сайилларда, тўй-томоша ва очиқ ҳавода айтилиши туфайли улар "катта ашула" деб аталади.

Катта ашула халқ орасида "ашулаи калон", "катта ялла", "ҳаққоний ашула" номлари билан юритилган. Унинг иккинчи номи патнис ёки патнусаки ашула ҳамда ликобча ашула деб аталган. Ашулани ҳофизлар қўлларига патнис ёки ликобча ушлаб, ҳаракатлартиришади (овозларни тингловчига йўналтириш, ўзлари эшитиш ҳамда уни силкитиш орқали овоз беағига ёрдам бериш ҳолда).

Катта ашуланинг ижрочилик маданияти юксалишида унинг ўзига хос ижрочилик мактаблари шаклланди – кўкон (Эрка қори Каримов, Шерқўзи Бойқўзиев, Ҳамроқул қори, Мелиқўзи Юсупов, Турдиали Эргашев, Расулқори Мамадалиев), марғилон (Мамадбува Саттаров, Болтабой Ражабов, Жўрахон Султонов, Маъмуржон Узоқов, Турдиали Шарипов раҳбарлигидаги "Чоргоҳ" гуруҳи), андижон (Фаттоҳхон Мамадалиев, Одилжон Юсупов, Саиднаби Саидназаров, Жўрахон ва Эргашвой Юсуповлар, Хуршид Ҳасанов), наманган (Маллабой Ҳамидов, Абдулла Ғозиев, Иброҳим Исоқов), тошкент (Акбар қори ва Эшмат Ҳайдаровлар, Очилхон Отахонов, Ориф Алимахсумов, Маҳмуд Тожибоев, Муножот Йўлчиева, Бекназар Дўстмуродов, Абдунаби Иброҳимов, Соибжон Ниёзов, Дилнура Қодирқулова, Нодира Пирматова). Катта ашула нафақат анъанавий "устоз-шоғирд" мактаб (Андижон, Кўкон, Марғилон)лари, балки замонавий мусиқа таълими тизими (академик лицей, санъат ва маданият мактаблари, консерватория, ЎзДСМИ) орқали ўзлаштирилмоқда. Катта ашула анъаналарини сақлашда илмий тадқиқотлар, нашр (китоб ва тўплам)лар, аудио ва видео ёзувлар, фильмлар, телекўрсатувлар, танловлар, айниқса, ёшлар орасида кўрик-танловлар ўтказилмоқда.

Катта ашула ижрочилари VII Халқаро Мусиқа Конгресси (Москва, 1971), IV Осиё Мусиқали Минбари (Филиппини, 1976), Европа фольклор фестивали (1985), АҚШ мусиқа фольклор фестивали (1987), "Шарқ тароналари" Халқаро мусиқа фестивали (Самарқанд, 1997-2015), "Асрлар садоси" Анъанавий маданият фестивали (Ўзбекистон, 2008-2013) каби йирик анжуманларда, Наврўз ва Мустақиллик умумхалқ байрамларида ўз ижрочилик маҳоратлари намойиш

этмоқдалар. 1984 йилдан бошлаб республика миқёсида мунтазам равишда катта ашула ижрочилари танловлари ўтказилмоқда (2013 йили Тошкент вилоятда бўлиб ўтди). Катта ашулани муҳофаза қилиш, сақлаш ва тарғиб этиш бўйича таржиба лойиҳаси АССУ ЮНЕСКОнинг (Япония) Олтин медали билан тақдирланди. Катта ашула 2009 йилда ЮНЕСКОнинг "Инсониятнинг номоддий маданий мероси" Репрезентатив рўйхатига киритилди. Фарғона водийсида ривожланган Катта ашула ЮНЕСКО тўплаган инсоният эришган 76 та маданий муваффақият орасидадир. ЮНЕСКО рўйхатида Аргентина тангоси, Япония Айн қабиласи ракси ва Франциянинг расмли гиламлари ҳам киритилган.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, Миллий мумтоз наволар — халқимиз ижодий тафаккури маҳсули Катта ашула ноёб, айна пайтда ғоят машаққатли санъат туридир. Қўшиқчилик санъатининг ўзига хос ва бетакрор йўналишларидан бири сифатида уни ижро этиш учун санъаткор нафақат соҳир овоз соҳиби, балки юксак бадиий дид, халқимиз тарихи ва маданиятидан воқиф бўлиши лозим. Мамлакатимизда миллий қадриятларимиз, жумладан, бой маданий меросимизнинг ажралмас қисми бўлган қўшиқ ва ашула ижрочилигини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хусусан, Президентимизнинг 2017 йил 17 ноябрда қабул қилган “Ўзбек миллий мақом санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори уни сақлаш ва янги босқичга олиб чиқишда дастуриламал бўлиши шубҳасиз. Зеро, кейинги йилларда ёшларнинг мусиқий диди, бадиий савиясини тобора юксалтириш, мусиқа таълимини сифат ва мазмун жиҳатдан янги, юқори босқичда ташкил этиш, ўғил-қизларни миллий мусиқий мероснинг энг яхши намуналаридан баҳраманд этиш масаласига устувор аҳамият қаратилмоқда. Шу маънода санъат йўналишида таҳсил олаётган талаба ва ўқувчиларга мақом санъати борасида алоҳида дарслар ўтилиши маданият соҳасига энди қадам қўйиб келаётган ёшларда миллий ўзликни англаш туйғуси, юксак бадиий-эстетик дид ва тафаккурнинг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Дарвеш Али Чангий, “Рисолаи мусиқий” ЎзФАШИ, ИНВ-468, 8(а), 8(б), 9(а), 9(б), 10(а), 10(б), 11(а), 11(б) варақ.
2. О.Матёкубов “Мақомот” (Тошкент 2004 йил, 267 бет.)
3. ЎЗМЕ. Биринчи жилд. Тошкент, 2000-йил
4. Ў.Расулов, “Анъанавий хонандалик ўқитиш методикаси” А.Навоий номидаги, Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, Тошкент 2006 йил.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2022. -№ 1(4).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

Социология фанлари

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА В ОБЛАСТИ СОЦИАЛЬНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ

Маврулова Нилуфар Абдухалиловна

Доцент Ташкентского финансового института

ИЖТИМОЙИ ТАЪМИНОТ БОРАСИДАГИ ДАВЛАТ СИЁСАТИ

Маврулова Нилуфар Абдухалиловна

Тошкент молия институти доценти

STATE POLICY IN THE FIELD OF SOCIAL WELFARE

Mavrulova Nilufar Abdukhalilovna

Associate Professor, Tashkent Financial Institute

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Маврулова Н.А. Государственная политика в области социального благополучия // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. -2022. -№ 1(4). –Б. 86–93.

<https://doi.org/10.47390/B1342142022N11>

Аннотация. Важным компонентом системы социальной защиты является социальное обеспечение. В результате многовековой борьбы человеческое общество получило от государства право на социальное обеспечение, а формы и методы социального обеспечения совершенствуются на каждом этапе исторического развития и развития государственности. В основе системы социального обеспечения лежит пенсионная система, которая обеспечивает социальную поддержку гражданам в преклонном возрасте, инвалидности или потере кормильца.

Ключевые слова: государственная политика социальной защиты; право социального обеспечения; старший; те, кто нуждается в поддержке сообщества; преимущества; компенсации; пенсионеры; инвалид.

Аннотация. Ижтимоий ҳимоя тизимининг муҳим таркибий қисми – ижтимоий таъминотдир. Кишилик жамияти кўп асрлик курашлар натижасида давлат томонидан ижтимоий таъминланиш ҳуқуқларини қўлга киритган ва тарихий тараққиётнинг ҳамда давлатчилик ривожининг ҳар бир босқичида ижтимоий таъминотнинг шакл ва усуллари такомиллашиб бормоқда. Ижтимоий таъминот тизимининг марказида пенсия таъминоти

ётади ва у фуқароларни кексайганда, ногиронликда ёки боқувчисини йўқотганда ижтимоий қўллаб-қувватлашга хизмат қилади.

Калим сўзлар: ижтимоий таъминот борасидаги давлат сиёсати; ижтимоий таъминот ҳуқуқи; кексалар; жамиятнинг кўмагига эҳтиёжмандлар; имтиёзлар; компенсациялар; пенсионерлар; ногиронлар.

Annotation. An important component of the social protection system is social security. As a result of the centuries-old struggle, human society received the right to social security from the state, and the forms and methods of social security are being improved at each stage of historical development and the development of statehood. At the heart of the social security system is the pension system, which provides social support to citizens in old age, disability or loss of a breadwinner.

Key words: state policy of social protection; social security law; senior; those who need community support; benefits; compensation; pensioners; disabled person.

DOI: 10.47390/B1342142022N11

За годы независимости система социального обеспечения нашей страны, наряду с другими отраслями и секторами, развивалась и совершенствовалась. Социальные проблемы и приоритеты, стоящие перед государством, вызвали необходимость совершенствования организационно-правовой базы системы социальной защиты. Изначально Министерство социальной защиты населения Республики Узбекистан, специально уполномоченный государственный орган при Кабинете Министров, отвечало за обеспечение единой государственной политики в области социальной защиты пенсионеров, инвалидов и семей с несовершеннолетними детьми.

Министерство социальной защиты населения разрабатывает и реализует государственную политику в области социальной защиты и социальной помощи инвалидам; разработка и реализация целевых программ в области социальной защиты пожилых людей и инвалидов; эффективное использование фондов социального страхования для выплаты пенсий и пособий, а также координация предоставления льгот, предусмотренных действующим законодательством Республики Узбекистан; организация медико-трудовой экспертизы, руководство медицинскими и трудовыми экспертными комиссиями и научно-исследовательскими работами в этой области, организация медико-социальной экспертизы инвалидов и реабилитации их трудоспособности; организация протезно-ортопедической помощи населению; организовано материально-техническое обслуживание населения в пансионатах, пансионатах и санаториях для инвалидов и престарелых.

С 2001 по 2009 годы Министерство труда и социальной защиты выступало в качестве органа, реализующего государственную политику в области

социальной защиты и социальной защиты уязвимых слоев населения в стране. Известно, что Указ Президента Республики Узбекистан от 30 декабря 2009 года № ПФ-4161 «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы пенсионного обеспечения граждан» в соответствии с Законом Республики Узбекистан «О дальнейшем совершенствовании организационной структуры пенсионной системы, своевременное финансирование и полная выплата пенсий и социальных выплат из внебюджетного Пенсионного фонда, а также пенсий граждан республики» В целях усиления контроля за целевым использованием выделенных средств создан Внебюджетный пенсионный фонд при Министерстве финансов Республики Узбекистан и его территориальные подразделения. В связи с передачей полномочий по пенсионному обеспечению Внебюджетному пенсионному фонду Президент Республики Узбекистан 30 декабря 2009 года издал Указ «О мерах по совершенствованию структуры Министерства труда и социальной защиты населения» [1]. Постановление № PQ-1251 Министерства труда и социальной защиты Республики определяет задачи:

- разработка предложений по совершенствованию законодательства в области труда, занятости и социальной защиты с учетом долгосрочных приоритетов социально-экономического развития;

- разработка и реализация эффективных мер по развитию и управлению рынком труда, занятости, в том числе за рубежом, внедрению передовых форм занятости с учетом демографических факторов и перспектив экономического развития;

- организация качественных услуг по профессиональному обучению и трудоустройству безработных и безработных, особенно молодежи, женщин, людей с ограниченными возможностями, а также материальная поддержка безработных;

- обеспечение реализации практических и адресных мер по социальной защите одиноких пожилых людей, инвалидов, малообеспеченных семей и других уязвимых групп, совершенствование механизмов социального обслуживания, укрепление материальной базы медицинских и социальных учреждений;

- контроль за соблюдением законодательства в области труда, занятости и социальной защиты, реализация мер по совершенствованию трудовых отношений, материального стимулирования и механизмов защиты.

По оценкам экспертов, в мире около 650 миллионов людей с ограниченными возможностями, что составляет около 10% от общей численности населения стран мира. Более 80 процентов из них не имеют работы, хотя около 470 миллионов человек находятся в трудоспособном возрасте и

имеют возможность работать в нормальных производственных условиях или на специализированных предприятиях [2].

Согласно анализу статистики, в Узбекистане более 780 тысяч человек с ограниченными возможностями. Из них 8,5% - инвалиды I группы, 71% - инвалиды II группы и 20,5% - инвалиды III группы. Среди них 97 тысяч детей в возрасте до 16 лет. Количество сотрудников составляет около 34 тысяч человек (около пяти процентов от общего числа людей с ограниченными возможностями в возрасте старше 16 лет). При этом люди с наиболее тяжелой формой инвалидности (инвалидность I группы) составили 3,5 процента, люди с нарушениями жизни средней тяжести (инвалидность II группы) - 55,8 процента, а количество легких нарушений (инвалидность III группы) составляет 40,7 процента. В то же время социальное обеспечение, занятость и социальная защита людей с ограниченными возможностями остаются важными [3].

Среди мер по предотвращению роста числа людей с ограниченными возможностями особое место занимают меры по контролю над рождаемостью для детей с ограниченными возможностями. В этой связи Президент сказал: «Хочу подчеркнуть роль скрининговых центров, действующих во всех регионах страны, которые становятся все более авторитетными и эффективными, в достижении благородной цели предотвращения рождения детей с ограниченными возможностями в нашей стране. На сегодняшний день эти центры предотвратили более 20000 врожденных дефектов, решив эту критическую проблему» [3].

В заключение следует отметить, что сегодня в нашей стране существует необходимость в улучшении социальной защиты, повышении качества социальных услуг, обеспечении адресной социальной помощи, налаживании и укреплении международного сотрудничества в области социальной защиты правового, организационного, экономические и финансовые основы важнейших мероприятий созданы и совершенствуются в связи с социальными приоритетами, стоящими перед обществом.

В последние годы принятые в нашей стране законы по социальным вопросам служат совершенствованию организационно-правовой базы государственного социального обеспечения и социальной защиты. Одним из таких законов является Закон о социальном партнерстве.

Указом Президента Республики Узбекистан № ПФ-4947 от 7 февраля 2017 года утверждена Стратегия действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан на 2017-2021 годы.

Закон «О социальном партнерстве», подписанный Президентом Республики Узбекистан 26 августа 2014 года, принят Законодательной палатой

Олий Мажлиса 18 июня 2014 года и одобрен Сенатом 28 августа 2014 года и служит регулируют отношения в области социального партнерства с другими институтами гражданского общества.

Социальное партнерство обеспечивает социальную защиту, поддержку и повышение социальной активности населения, занятость, развитие малого бизнеса и частного предпринимательства, фермерство, защиту окружающей среды, здоровье населения, гармоничное и здоровое формирование подрастающего поколения, образование молодежи, их духовно-нравственное воспитание и профориентация, защита материнства и детства, а также прав женщин, их полноценное участие в общественно-политической, социально-экономической и культурной жизни страны. как формирование здоровой семьи.

Статья 22 Закона регулирует вопросы финансирования деятельности социального партнерства, в том числе финансирования деятельности социального партнерства:

- средства Государственного бюджета и государственных целевых фондов Республики Узбекистан;
- собственные средства субъектов социального партнерства;
- спонсорство юридических и физических лиц.

Финансирование деятельности в сфере социального партнерства также может осуществляться из других источников, не запрещенных законом.

Согласно новому закону, действующий Общественный фонд поддержки неправительственных организаций и других институтов гражданского общества при Олий Мажлисе Республики Узбекистан, Жогорку Кенеш Республики Каракалпакстан, областные и Ташкентский городской Кенгаши народных депутатов могут создаваться фонды для поддержки некоммерческих организаций и других институтов гражданского общества.

Эти государственные средства включают средства из местного бюджета и общественного фонда при Олий Мажлисе, спонсорство юридических и физических лиц, а также другие фонды, не запрещенные законом. Средства будут направлены на поддержку деятельности неправительственных организаций и других институтов гражданского общества, их участие в решении социально значимых вопросов на местах.

Достигаются положительные результаты в создании необходимых условий для трудоустройства, повышении качества образования и медицинских услуг, повышении качества социальных услуг.

В рамках Государственной программы «Год уважения к пожилым людям» в первом квартале текущего года из всех источников выделено около 593 млрд сумов. В частности, на ремонт домов 178 одиноких пожилых людей

израсходовано 108,8 миллиона сумов, выделено продуктов питания, одежды и обуви, медикаментов на 57,8 миллиона сумов.

С начала этого года более 63 тысяч ветеранов войны и труда прошли углубленное медицинское обследование по семи ключевым направлениям: терапия, неврология, кардиология, урология, хирургия, офтальмология и оториноларингология.

В целом принятые в первом квартале текущего года меры по созданию рабочих мест и повышению благосостояния населения обеспечили повышение средней заработной платы на 17,1% и пенсий на 22,1%.

Совершенствование системы социальной помощи в обеспечении и поддержке наиболее уязвимых слоев населения нашей страны - детей, пожилых людей, инвалидов. Формирование эффективного механизма социальной защиты населения определено как один из важных этапов реформ.

Особое значение имеет работа, проделанная в стране с момента обретения независимости, по созданию новых технологий социальной защиты и занятости, особенно развитию малого бизнеса и частного предпринимательства, созданию возможностей для семейного бизнеса. Действительно, увеличение государственных расходов на социальную защиту привело к значительному повышению уровня жизни, что привело к более чем 3,1 кратному снижению материнской смертности и 3,2 кратному снижению детской смертности. Примечательно, что ожидаемая продолжительность жизни варьировалась от 67 до 73 лет [4].

Кроме того, создана система реабилитационных центров для медицинской, социальной и профессиональной реабилитации инвалидов, усилена их материально-техническая база. Ежегодно более 15 000 инвалидов получают услуги медицинской, социальной и профессиональной реабилитации.

Постановление Президента Республики Узбекистан от 30 мая 2011 г. № ПП-1542 «О дополнительных мерах по дальнейшему усилению социальной защиты одиноких пожилых людей, пенсионеров и инвалидов в 2011-2015 гг.» на основании данной работы Основным Департаментом труда и социальной защиты населения города Ташкента проведен ряд работ. В 2014 году количество нуждающихся в помощи одиноких пенсионеров составило 1119 человек. Из них 527 зарегистрированы, а 9 видов товаров ежемесячно доставляются на дом социальными работниками [5]. Они также проходят курс лечения.

По данным Министерства труда и социальной защиты населения, 17,5 тысяч пожилых людей, одиноких пенсионеров и инвалидов в Узбекистане нуждаются в социальной помощи. Из них 5 589 пенсионеров были обеспечены

бесплатными лекарствами. 1 096,9 миллиона для 17,5 тысяч пожилых людей, одиноких пенсионеров и инвалидов.

Помимо достигнутых положительных результатов, следует отметить, что во многих странах мира вопрос социального обеспечения и пенсий считается актуальным вопросом государственной важности. Согласно докладу, подготовленному для Международной конференции труда, к 2050 году население планеты достигнет 9 миллиардов, а число людей старше шестидесяти лет утроится. Ожидается, что три четверти пожилых людей будут выходцами из так называемых развивающихся стран.

Кроме того, к 2050 году на каждого человека старше 65 лет будет приходиться четыре человека трудоспособного возраста по сравнению с девятью в 2000 году. Это отрицательно скажется на рынке труда, системе социального обеспечения, экономическом развитии и росте занятости.

Эксперты говорят, что правительства и работодатели должны предпринять шаги для создания рабочих мест и социальной защиты стареющего населения.

По прогнозам, к 2050 году количество пенсионеров в Узбекистане увеличится почти в три раза. Количество пенсионеров в Узбекистане увеличится на 11,6% к 2030 году и на 19,4% к 2050 году [4].

По данным Госкомстата Узбекистана, средняя продолжительность жизни женщин в стране составляет 75,8 года, а мужчин - 71,1 года. По состоянию на 1 июля 2014 года постоянное население республики составило 30 млн 702,8 тыс. человек, увеличившись с начала года на 0,7%. По данным ООН, население Узбекистана растет в среднем на 1,5 процента в год [4].

По оценкам узбекских экспертов, пенсионная система страны в настоящее время обслуживает 11% населения. Этот показатель составляет 28 процентов в России, 26 процентов в Беларуси и 29 процентов на Украине. В остальных странах СНГ этот показатель составляет 12-18%. По мнению экспертов, проблема старения в Узбекистане менее серьезна, чем в других странах. Однако это не означает, что проблему следует игнорировать, но следует иметь в виду, что развитие негосударственной и частной пенсионных систем как альтернативы государственной пенсионной системе, их устойчивое функционирование в финансовой системе страны, увеличиваются. Доверие общества к ним. Задачи являются актуальными задачами сегодняшнего дня, и эти аспекты необходимо учитывать при разработке и принятии социальных программ.

Заключение

На наш взгляд, социальное обеспечение выполняет еще одну, на наш взгляд, очень важную функцию - функцию социальной защиты. Обеспечивая социальную защищенность своих граждан, общество в первую очередь ставит

перед собой очень важную задачу, такую как социальная защита, потому что их защита в сложных жизненных ситуациях, различных (материальных, физических, психических, возрастных), связанных с семейным положением) определяет необходимость и важность социального обеспечения для решения проблем. Завершая обсуждение концепции социального обеспечения, мы подчеркиваем, что социальная помощь, такая как бесплатное образование, бесплатное жилье, хотя среди мер, направленных на улучшение социального положения населения, социальная не является частью предложения, а финансируется из государственного бюджета и других общественных фондов, а также меры по обеспечению социальных гарантий государства.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 30 декабря 2009 года № ПФ-4161 «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы пенсионного обеспечения граждан».
2. Vaxabov A.V. va boshq. Pensiya tizimini rivojlantirishning xorij tajribasi. Darslik. – Toshkent: “IQTISOD-MOLIYA”, 2018. – 400 b.
3. Kasimova G.A. Ijtimoiy sug‘urta. Darslik. – Toshkent: “IQTISOD-MOLIYA”, 2019. – 385 b.
4. www.stat.uz (O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistikasi qo‘mitasi rasmiy veb sayti).
5. www.pfru.uz (O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasi rasmiy veb sayti).

**ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ
ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ**

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

**ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND
SOCIAL SCIENCES**

№ 1 (4) 2022

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари” электрон журнали 2020 йил 6 август куни 1368-сонли гувоҳнома билан давлат рўйхатига олинган.

Муассис: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” масъулияти чекланган жамияти.

Crossref DOI префекси: 10.47390. Ҳар бир журнал сони ва ундаги мақолаларга индивидуал DOI рақами берилди.

Таҳририят манзили:

100070. Тошкент шаҳри, Яккасарой тумани, Кичик Бешёғоч кўчаси, 70/10-уй.
Электрон манзил:

scienceproblems.uz@gmail.com

Боғланиш учун телефонлар:

(99) 602-09-84 (telegram); (94) 423-12-98